

HET VERGAAN VAN DAT WAT LEEFT

Geschreven door Sterre Smeets
Scriptie begeleiding: Lieneke Hulshof
01-06-2020

INHOUDSOPGAVE

INLEIDENDE TEKST

P. 6

HOOFDVRAAG

P. 7

HOOFDSTUK 1

Vergankelijkheid in relatie tot de natuur

P. 8

- De mens en vergankelijkheid
- Hoe er vroeger naar het leven gekeken wordt
- Het verval start bij de geboorte
- Celdeling en celdoding
- De piek van ons leven
- Afbouw en sterven
- Hoe een mensenkadaver vergaat
- Het uitsterven van de mens
- Het belang van dode dieren en bomen
- Dode bomen voor de biodiversiteit
- Kadavers
- Wetgeving
- Walging van mensen op kadavers
- Onderzoekgegevens

P. 8
P. 8
P. 9
P. 10
P. 10
P. 10
P. 11
P. 12
P. 12
P. 13
P. 14
P. 18
P. 18
P. 21

HOOFDSTUK 2

Vergankelijkheid anno 2020, omschrijving van de tijdgeest

P. 24

- Hoe kijken we tegen vergaan aan?
- Taboe op sterven
- Afgeschreven vanaf je pensioen
- Leven en dood samen in een straat
- Huidige tijdgeest: prestatie maatschappij
- Huidige tijdgeest: druk en stress

P. 25
P. 26
P. 26
P. 27
P. 28
P. 29

HOOFDSTUK 3

Kunst als hulpmiddel, waarde van vergankelijkheid

P. 34

- Dode dieren in de kunst
- Confrontaties met de dood
- Roadkills
- Leven in dode dieren stoppen
- Wetenschapper en/of kunstenaar
- Dode mensen in de kunst
- Een laatste adem
- Lijkenboerderij
- Kunst als schakel

P. 35
P. 35
P. 40
P. 42
P. 44
P. 46
P. 46
P. 47
P. 50

CONCLUSIE

P. 52

MIJN VISIE

P. 54

BIJLAGE 1

P. 56

BIJLAGE 2

P. 58

LITERATUUR

P. 60

INLEIDENDE TEKST

Dit jaar zijn onderwerpen als biologie en natuur een onderdeel gaan spelen in mijn dagelijkse leven. In mijn beeldende onderzoek was ik steeds een beetje meer met de natuur en zeker ook de vergankelijkheid van de natuur bezig. De natuur kent, vind ik, schoonheid in al zijn facetten. Het zien van deze schoonheid begon bij de parende padden die ik platgereden vond in mijn wijkje. Ik heb ze ingesmeerd met epoxy en kon ze toen prima bewaren. Ik vond het zo speciaal dat ik iets wat aan het vergaan was nog eeuwig kon bekijken en aanraken. Mijn onderzoek ging verder en daarbij kwamen logischerwijs ook vragen naar boven. Ging het mij alleen om dode dieren of waren zij de schakel om iets duidelijk te maken? Ik kwam vrij snel in contact met stichting ARK, een natuurorganisatie die zich onder andere inzet voor dode bomen in het bos en de herintegratie van dode dieren in natuurgebieden. Ik mocht een dag mee op veldwerk (onderzoeksdagen in de natuurgebieden) en heb toen mijn eerste dieren kadaver gefotografeerd. Het was spannend maar ook fascinerend. Waarom heb ik deze fascinatie en andere mensen niet? Het blijkt dat opvoeding een belangrijke rol speelt in deze fascinatie of juist walging.

Bij ons thuis hing altijd een grote nieuwsgierigheid naar eigenlijk alles uit de natuur. We leerden van jongs af aan om veel buiten te zijn, goed om ons heen te kijken, vinden en verzamelen. Mijn moeder deed dit namelijk ook en bracht dit vol overgave op ons over. Dit liep uiteen van onschuldig speuren naar schelpen of stammen, tot het uitkoken van koeienschedels en potjes met ongeboren dieren op sterk water. Niks hiervan werd door ons vreemd gevonden, mijn moeder maakte het de normaalste zaak van de wereld. Het werd pas voelbaar als klasgenootjes erover spraken: 'haar moeder heeft allemaal van die beesten in haar kast'. De meeste van deze 'vreemde' verzamelingen bewaarde mijn moeder in haar atelier, in een grote wand kast achterin. Rondom deze koeienschedels en dieren op sterk water bewaarde ze haar honderden kunstboeken; een van haar andere verzamelingen. Ze is namelijk kunstenaar, maar heeft altijd gezegd dat ze ook bioloog had willen worden. Voor mij gaat kunst en het vergaan in de natuur dus altijd al hand in hand, en ik denk voor mij niet alleen.

In mijn jonge jaren heb ik een eigen Maden Farm opgericht, waarbij ik jonge larfjes groot hielp worden door ze kattenvoer te voeren, en begroef ik na overlijden onze eigen katten in de tuin om na een paar jaar skeletjes op te graven, als een échte archeoloog. Veel later heb ik nog een bijbaan gehad in de uitvaart. Voor mij voelt de dood dan ook als een heel natuurlijk en alledaags onderdeel van het leven. Echter als ik om mij heen kijk en het nieuws volg, lijkt het wel alsof de dood tegenwoordig als een moeilijk bespreekbaar onderwerp wordt gezien. Ik vraag me af waar dit vandaan

komt. Waarom hebben mensen zo'n afkeer voor de dood? En is dit wel terecht? Heeft het iets met het verdwijnen van religie en de huidige snelle maatschappij te maken? Of komt het door het feit dat we steeds minder in contact staan met de natuur en dus ook met het vergaan van dieren, planten en bomen?

Ik ben benieuwd of kunstenaars die met thema's als vergankelijkheid werken een bijdragen kunnen leveren aan het acceptatieproces rondom de dood en het zichtbaar maken ervan. Mijn vraag luidt dan ook: 'Waarom is vergankelijkheid anno 2020 een lastig bespreekbaar onderwerp en in hoeverre kan kunst een schakel vormen om acceptatie en fascinatie teweeg te brengen? Om daar goed antwoord op te geven ga ik eerst in op het belang van de dood vanuit biologisch oogpunt, daarna kijk ik naar de houding van de samenleving tegenover de dood en als laatste wil ik naar het werk kijken van kunstenaars die de dood zichtbaar maken.

Onder de natuur valt iedereen, zowel mensen als dieren. Echter zijn we er toch ver vanaf geraakt. In mijn scriptie maak ik daarom onderscheid tussen de mens en de natuur als ik over het onderwerp spreek. Als ik het over natuurgebieden heb, heb ik het over wild levende en wild groeiende dieren en planten, waar de mens niet meer in voorkomt.

Waarom is vergankelijkheid anno 2020 een lastig bespreekbaar onderwerp en in hoeverre kan kunst een schakel vormen om acceptatie en fascinatie teweeg te brengen? Ondertitel: over het belang van de dood.

HOOFDSTUK 1

Wat is precies vergankelijkheid in relatie tot de natuur en wat is het algemene belang hiervan?

In december 2019 heb ik vissen in de grond begraven in vier type gebieden: in een zandvlakte, een heidelandschap, een bosgebied en een waterlandschap. In februari 2020 heb ik de vissen opgegraven. Alle vissen leken nog maar voor een klein deel te bestaan, op welke manier dan ook opgegeten door de natuurlijke omgeving. Dit is wat volgens mij vergankelijkheid betekend. Maar wat is precies vergankelijkheid in relatie tot de natuur en wat is het algemene belang hiervan? In dit hoofdstuk wil ik die vraag beantwoorden. Maar voordat ik begin lijkt het mij goed om eerst de betekenis van vergankelijkheid preciezer te omschrijven.

De vraag wat vergankelijkheid is, is simpel: iets wat vergaat of kan vergaan. In de Dikke van Dale staat het volgende: ver-gan-ke-lijk (bijvoeglijk naamwoord) niet van lange duur, = onbestendig. Andere woorden voor vergankelijk, gevonden op 'Mijnwoordenboek.nl', zijn broosheid, eindigheid, fragiliteit, nietigheid, vluchtigheid. Iets wat niet blijvend of duurzaam is.¹

De mens en vergankelijkheid

Eerst ga ik opzoek naar de relatie tussen mensen en vergankelijkheid. Ik kijk daarvoor voornamelijk naar bioloog Midas Dekkers die daar het boek 'De vergankelijkheid' over geschreven heeft. Tussendoor zal ik kort twee microbiologen aanhalen, Prof. Mark de Ruiter en Bas Defize, die vertellen over de wetenschap en biologie van verouderen.

"We weten best wat we willen. Vooruit willen we, verder en verder, maar vooral ook hogerop, tot aan de top. Want boven is het beter, boven zit je het best."² Hiermee begint Midas Dekkers zijn uitgebreide boek over de vergankelijkheid. Dit citaat zegt volgens mij veel over ons huidige leefklimaat, waarin we alsmaar in een stijgende lijn willen leven en niet met kronkels of afdalingen. Ouderdom maakt geen deel meer uit van onze samenleving. Verval en aftakeling is achteruitgang en dat willen we niet in onze snelle wereld. Bovendien erkennen we het niet als ouderdom om de hoek komt kijken, we blijven ons jonger voor doen dan dat we zijn.

Hoe er vroeger naar het leven gekeken werd

Volgens Midas Dekkers wordt er anno 2020 anders naar het leven gekeken dan een aantal eeuwen geleden. Men ziet vandaag de dag het leven als een ladder waar je

hogerop moet komen, hoe hoger hoe beter tot je uiteindelijk het einde van je leven nadert.² Dit is niet realistisch, want het leven is geen stijgende lijn, er komt altijd een moment van verval. Vroeger keek men naar je leven als trappetje in plaats van als ladder. Een trappetje gaat aan de ene kant omhoog, aan de andere kant omlaag. Midas Dekkers zegt dat er in iedere huiskamer wel een levenstrap hing, dit was een prent of druk, getekend of geborduurd, en kreeg men op een belangrijk moment van het leven. Hierop stonden 10 fase uit je leven, de zogenoemde levenstrap ging zowel omhoog als omlaag en bij 50, trap 5, had je je hoogtepunt bereikt, bij 100 was je overleden. "Zo fris en krachtig als hij zijn levenstrap bestijgt, zo gammel strompelt de mens hem weer af, tot hij bezwijkt."² Sinds wij ons leven als een ladder bestijgen in plaats van als een trap leven we nog maar de helft van onze levenstrap, namelijk alleen de stijgende treden. De aftakeling wordt zo lang uitgesteld tot men plots van de hoogste trede stort.² "Het aantrekkelijke aan de levenstrap is zijn volstrekte symmetrie. Alles wat je hoger komt, moet je ook weer naar beneden; de neergang krijgt evenveel aandacht als de opgang."² Maar dit wordt dus niet meer erkent. Daar zegt Midas Dekkers over: "We willen de laatste fase van een hele generatie niet zien. Onze kinderen leren we op onze scholen over geboorte en groei, niet over dood en verval."²

Het verval start bij de geboorte

Het zit in de mens om te willen overleven, je wil het liefst zo oud mogelijk worden. Om dat te bereiken bestrijden we ziektes en slikken we medicijnen. Echter kan je niet voor altijd overleven. Het zit er niet in, we zijn gemaakt om ook weer dood te gaan. Is het niet door de eerste ziekte, dan wel door de tweede of de derde tot je lichaam er mee ophoudt.³ Wij denken vaak dat verval begint bij een oude leeftijd en dat ziektes de oorzaak zijn van onze dood. Hier denken Midas Dekkers en de Amerikaanse anatomist Charles Minot anders over. Volgens Midas Dekkers is tegen de tijd dat je grijs wordt het ergste al gebeurd. Verouderen doe je het meest als je jong bent. In een baby lijfje wordt niet alleen heel veel gebouwd, er wordt ook heel veel afgebroken. Dit gaat langzamer in een volwassen mensenlichaam. Charles Minot schreef in 1908: "Onze indruk dat de mens na een periode van ontwikkeling een periode van verval doormaakt, is misleidend. In werkelijkheid beginnen we met een periode van uiterst snel verval en eindigen we het leven vervolgens met een verval dat zeer langzaam en zeer gering is."⁴ Minot was een Amerikaanse anatomist en schreef onder andere 'The Problem of Age, Growth, and Death (1908)'

1. De Dikke van Dale & Mijn woordenboek.nl

2. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 7

2. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 7/ 10/ 14/ 11/26

3. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P216,217

4. Midas Dekkers (en Charles Minot) - De vergankelijkheid, P 23

Celdeling en celdoding

Twee artikelen gepubliceerd door Stichting Biowetenschappen en Maatschappij gaan in op de veroudering van cellen en hoe aftakeling al begint bij je geboorte. Mark de Ruiter, medisch bioloog, quote bij het beginnen van zijn artikel de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer: "het afnemen van alle krachten bij het toenemen van de ouderdom is stellig zeer droevig, maar het is noodzakelijk, daar anders de dood te zwaar zou vallen." Zowel Midas Dekkers als Mark de Ruiter zeggen dat aftakeling en veroudering begint bij de dag dat je gemaakt wordt. Al je cellen, weefsels en organen zijn in de eerste periode van het leven snel aan het veranderen en zichzelf aan het vernieuwen, maar bij iedere vernieuwing van een cel verouderd de cel ook. Bij iedere celdeling wordt het uiteinde van een chromosoom korter, zegt de Ruiter. Als deze te kort wordt wordt de cel inactief en stopt met delen, de cel wordt nu niet meer vernieuwd. Zo loopt men sneller ziektes op en gaan organen minder goed functioneren.⁵ Volgens Bas Defize, moleculair bioloog, bestaan we door continu gebruik van energie, deze halen we uit de bouwstenen van ons lichaam en op den duur worden deze bouwstenen minder sterk. Er zijn onderzoeken gaande waarin ze van oude cellen nieuwe cellen proberen te maken. Defize zegt dat wetenschappers vinden dat ouderdom een behandelbare kwaal is. Er wordt gezocht om niet werkende onderdelen te vervangen en zo de ouderdom uit te stellen of voorkomen.⁶

De piek van ons leven

De ontwikkelingen die we doormaken pieken ongeveer op ons dertigste, dan is namelijk alles maximaal: onze spiermassa, de dichtheid van de botten en de capaciteit van het hart. De aanleg van het brein is klaar en de productie van geslachtshormonen is op zijn best. Deze piek houdt eventjes aan maar daarna begint het lichaam met afbouwen.⁶ Midas Dekkers denkt dat je het leven beter als cirkel kan bekijken dan als een rechte lijn. Op de zuigeling volgt het kind, op het kind de volwassenen, op de volwassenen de grijsaard en op de grijsaard weer de zuigeling. Je keert met aftakeling en overlijden terug naar de beginnende fase, de grondstof.⁷

Afbouw & sterven

De afbouw kan dus niet worden tegengegaan en uiteindelijk bezwijkt een mens. Verval tijdens je leven is kinderspel. Het gaat traag en je hoeft er niks voor te doen, je gaat dood. Als je overlijdt begint het pas echt. Je gaat sterven en keert terug tot stof.

5. Prof. Mark de Ruiter - Artikel: de strijd tegen vergankelijkheid

6. Bas Defize - Artikel: De biologie van de veroudering

7. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 10

Zodra het hart niet meer pompt zullen lichaamscellen door gebrek aan zuurstof en voeding doodgaan en ontbinden tot de chemische elementen waaruit ze ooit ontstonden. De Ruiter: "Zodra celdood is ingetreden, zullen enzymen die voor de normale stofwisseling en afbraak in de cel verantwoordelijk zijn, in de omliggende weefsels terechtkomen en deze vervolgens volledig afbreken. Dit proces heet autolyse. Het is het belangrijkste proces van de ontbinding van een lichaam."⁸ Ook organismen uit eigen darmen spelen een grote rol in de ontbinding. Dit in combinatie met organismen van buitenaf kan een lichaam in een jaar volledig ontbonden zijn.⁹ Er is wel zwaar geschut voor nodig: Wormen, maden, gieren en kraaien werken mee. "Een mens sterft als een wereldrijk: onder de invallen van barbaren. Zodra de laatste linies zijn gevallen stormen ze binnen om alles kort en klein te slaan." Zegt Midas Dekkers hierover.¹⁰

Hoe een mensenkadaver vergaat

Lijken kunnen op verschillende manieren vergaan. Dat maakt het zo'n interessant onderwerp. Ieder menselijk lijk vergaat namelijk op zijn eigen manier. De omstandigheden uit de natuur zijn hierbij alles bepalend. De lucht, temperatuur, zuurstof, vochtgehalte en de soort grond bepalen hoe een lijk vergaat. Boven de grond vergaan lijken het best, en met het best bedoel ik het snelst. Door al het vocht, grote dieren en kleine dieren is er binnen mum van tijd niks meer van een lijk over. Er wordt vol overgave van gegeten. Wij mensen hebben lijken liever niet in het zicht. We cremen onze lichamen of stoppen onszelf onder de grond. Bij dit laatste zal het ontbinden vele malen slomer gaan. De grote dieren kunnen er niet meer goed bij en er is minder zuurstof. Het kleine gespuis gaat zijn werk doen, mits ze er natuurlijk bij kunnen: vleesvliegen en wespen komen het eerst op de lijkengleur af. Daarna komen de doodgravers (Necrophorus). Deze kever zit onder de mijten (Poecilochirus Necrophori). De mijten eten de eieren van de vleesvliegen. Kevers en wespen zijn in gezelschap van mieren. Na een langere tijd komen de spektorren (Dermestes) en de vetmotten (Aglossa) die het vet oppeuzelen. Daarna komen de kaasvliegen (Piophilidae). Als het lijk uitdroogt komen de spiegelkevers (Hister) en als laatst de diefkevers (Ptinidae) die leven van uitwerpselen van de vorige lijkengasten.¹⁰

8. Prof. Mark de Ruiter - Artikel: de strijd tegen vergankelijkheid

9. Prof. Mark de Ruiter - Artikel: De strijd tegen de vergankelijkheid & Bas Defize - Artikel: De biologie van veroudering. Publicaties van Stichting Biowetenschappen en Maatschappij 2013

10. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 160/ 162, 163

Midas Dekkers zegt dat ontbinding een vorm van leven is. De lijken komen tot leven door het gekrioel van maden en andere beestjes. "Veel glorie is op haar best als ze aan het vergaan is. Vergaan is leven. Er ontstaan vormen die er niet waren, er worden andere gevoelens bij ons opgewekt dan eerst."¹¹ Menselijke lijken kunnen ook nog op andere manieren vergaan. Door droge lucht en weinig bacteriën mummificeert een lijk. Baby's zijn bijvoorbeeld zo steriel dat ze erg lastig kunnen vergaan. Veel van de bacteriën die ons doen ontbinden komen namelijk uit de darmen.

In Wieuwerd in Friesland kan je gemummificeerde lijken bekijken, door de droge tocht die daar staat zijn de lichamen gemummificeerd. Ze zijn bijna hol, maar de buitenkant is er nog.¹¹

Grondsoorten spelen ook een grote rol in hoe een menselijk vergaat. De bodem in Nederland is ontzettend afwisselend. We hebben klei, leem, löss, veen en zand. In Assen zijn resten van mensen gevonden die eeuwen geleden in veen terecht zijn gekomen. Hoog veen is hele zure grond, daardoor zijn de botten vergaan maar de huid bleef in goede staat. Bij laag veen is het andersom, daarbij vergaat juist de huid en blijven de botten goed. Een manier van conserveren is dan ook 'op zuur zetten'.¹¹

Het uitsterven van de mens

Er komt waarschijnlijk een periode waarin de mensheid niet meer zal bestaan, want zeker in de huidige tijd is de kans op uitsterven groot. De vraag is of dit erg is. Mag een diersoort (waaronder mensen) niet rustig van de aardbodem verdwijnen? Uitsterven gebeurt soms: bij dieren, door natuurrampen. De aarde heeft vaker barre omstandigheden doorstaan, diersoorten stierven daarbij uit, maar diersoorten kwamen ook weer terug, soms andere soorten. Zelfs bij uitsterven komt er weer ruimte voor nieuw leven. Maar we willen het niet, we vinden onze vooruitgang belangrijker. Silstand is in de huidige maatschappij toch echt achteruitgang. Verpesten we dan niet onze eigen wereld? Volgens Midas Dekkers niet. Kenmerkend voor evolutie is dat ze niks wil, en het kan haar ook niet schelen of het opschiet. "Het is een moeilijk te verteren gedachte, maar het leven heeft biologisch gezien geen doel. Onze cultuur is juist doordringt van doelen, strategieën, uitdagingen. We willen zo graag vooruit. Maar er is geen vooruitgang. Er is niet eens achteruitgang. Er is alleen maar gang. Daar moeten we het maar mee doen."¹²

Het belang van dode dieren en bomen

Aan het begin van dit project ben ik bij Naturalis in Leiden geweest. Zeven tentoonstellingen over het leven op aarde, de laatste zaal ging over de dood. Door

opgezette dieren, educatie en videofragmenten werd je meegenomen in de wereld van de dood. Er was een educatieve stopmotion te zien van een zwijntje. Je kon aan een schrijf draaien en terwijl je draait verging het zwijntje. Het ging door alle facetten van de dood heen: het opblazen, openscheuren en leeggegeten worden. "Dood doet letterlijk leven, want in de kringloop van de natuur horen allebei thuis."¹³

We hebben het nu voornamelijk gehad over de mens en vergankelijkheid en ook een stukje over hoe de mens zelf vergaat. Ik wil graag weten hoe de vergankelijkheid binnen de natuur in zijn werk gaat omdat de vergankelijkheid in de natuur ook veel zegt over hoe wij als mens met vergankelijkheid omgaan en om zouden kunnen gaan. Ook de kunstenaars die met het thema werken, werken eerder met dieren dan met mensen. We gaan in dit stuk zien waar de afkeer van de mens tegenover de dood van dieren, en ook mensen, vandaan komt.

Natuurorganisaties waaronder Stichting Kritisch Bosbeheer (SKB) en Stichting ARK hebben al veel veranderingen teweeg gebracht binnen de Nederlandse natuurgebieden. In de zeventiger jaren heeft SKB pleidooien gehouden voor het laten staan van dode bomen.¹⁴ De Nederlandse natuur zag er vroeger netjes en opgeruimd uit en de oude afgestorven onderdelen werden uit de natuur verwijderd, waaronder dode bomen. Op dit moment begon voor natuurorganisaties de eerste opstap om de Nederlandse natuur ruiger en wilder te maken, maar vooral ook de natuur natuurlijk laten zijn.

Dode bomen voor de biodiversiteit

Wageningen Universiteit beschrijft waarom dode bomen goed zijn voor de natuur, door middel van onderzoeksresultaten. Dode bomen zijn namelijk een bron van leven. Een groot aantal geleedpotigen en hun predatoren (hun natuurlijke vijand) zijn afhankelijk van dood hout. Voor deze dieren is dood hout een belangrijke voedselbron.¹⁵ In een artikel van Wageningen Universiteit staat het volgende over dode bomen: "Tussen de 1000 en 2000 soorten geleedpotigen zijn in Noordwest-Europa afhankelijk van dood hout. Ongeveer 1000 soorten paddenstoelen zijn afhankelijk van dood hout. Ongeveer 23 soorten mossen hebben een voorkeur voor dood hout."¹⁶

Dood hout biedt daarnaast ook onderkomen aan dieren. Voor insecten zijn de oude kevergangen fijne plekken om nesten in te maken en vogels maken nestholten in de bomen om te broeden. "In de zomer komen bijvoorbeeld op de Veluwe in het

11. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 20/ 32/ 75

12. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 27

13. Naturalis - Tentoonstelling 'De dood'

14. Ruud Lardinois - Dood doet leven, de natuur van dode dingen, P 7

15. WUR - Artikel: Dode boom, bron van leven

16. WUR - PDF Dood hout en biodiversiteit, P 10

Kootwijkerzand van Staatsbosbeheer veel kevers uit dode bomen, zoals boktorren. Als dat gebeurt dan zie je veld- boomleeuweriken en boomvalken jagen op deze kever.” zeggen ze op de Boswachterblog van staatsbosbeheer.¹⁷ Bij het verteren en graven van tunnels in het dode hout ontstaat humus, dit is het bovenste resterende laagje van het hout. Humus is weer heel voedzaam voor het bodemleven zoals planten. Hieruit kan ik opmaken dat dus al langer bekend is dat dood ook leven kan betekenen voor andere dieren, zelfs zoets als hout. Natuurorganisaties willen dit verder trekken naar ook andere soorten dood materiaal.

Kadavers

Het laten liggen van kadavers in natuurgebieden is de laatste jaren flink onderzocht en het is bewezen dat er een grote vraag naar is. Er werd ondervonden dat kadavers belangrijk zijn voor de biodiversiteit, voor bodemleven en als voedselbron. Echter was er ook veel tegenklank, van veehouderijen bijvoorbeeld, over ziektes. Ook reageren mensen over het algemeen onaangenaam op kadavers. Op deze drie onderwerpen ga ik verder in.

Natuurorganisaties waaronder SKB, ARK en Rewilding Europe vragen aandacht voor kadavers in de natuur onder de projectnaam: Dood doet leven. Ze willen dat het vrij levende dier, dat zijn hele leven in de natuur heeft doorgebracht, ook een natuurlijke dood mag sterven, en zelf mag kiezen waar en wanneer het dier zijn laatste adem uit blaast. “Wiens lichaam uiteindelijk, verrassend snel, en met medewerking van een ongekend aantal soorten organismen, weer in zijn natuurlijke kringloop wordt opgenomen.”¹⁸ - Ruud Lardinois van SKB.

Vroeger waren er meer dode dieren in de Nederlandse natuur, de natuurgebieden waren met elkaar verbonden waardoor dieren door het land trokken. Tijdens de tocht gingen dieren dood door ouderdom, tekort aan voedsel, ziektes en aanvallen van roofdieren. De dieren werden opgeruimd door aasopruimers: dieren die voor de afbraak van aas zorgen.¹⁹ Tegenwoordig is dit anders, de Nederlandse natuur is veelal landbouw, dode dieren worden vernietigd en vanwege populatiebeheer worden veel dieren vroegtijdig geschoten. Soms komt aangereden wild terug in de natuur maar ook deze worden meestal vernietigd of onderzocht.¹⁹ Midas Dekkers zegt dat we eigenlijk alleen slachtoffers van de auto zien. “Voor aaseters als kraai, ekster en

meeuw zijn de A12 en A15 gedekte tafels en is spitsuur etenstijd.”²⁰ Er is dus een te kort aan dode dieren, maar veel diersoorten zijn wel afhankelijk van de aanwezigheid van dode dieren, zoals gieren, de wouw en de zeearend, die we niet zien in de Nederlandse natuur. Voor de biodiversiteit is een grote aasetersgemeenschap beter, en dit kan alleen als grote dode dieren mogen blijven liggen of er meer roofdieren komen zoals de wolf. Op de Veluwezoom was het voor het eerst toegestaan om grote dieren te laten liggen waardoor onderzoek kon worden gedaan naar het belang hiervan.²¹

Net als bij een menselijk lijk speelt de omgeving een belangrijke rol: vochtigheid, soort natuurgebied, temperatuur en aaseters beïnvloeden de ontbinding. Je hebt verschillende groepen organismen die van het kadaver profiteren. Zo heb je een soort die volledig afhankelijk is van aas: aasvliegen, aaskevers en gieren. Ook heb je dieren die normaal roven die veranderen in aaseters zoals vos, das en zwijn. Schimmels en bacteriën zetten restjes kadaver om in mineralen. Harm Piek: “Hieronder zitten ras specialisten, waaronder de hoefzwam die de afbraak van beenderen en hoeven op zich heeft genomen.” Ook zijn er dieren die het kadaver gebruiken als schuilplaats of nest materiaal.²¹ Op de plek van het kadaver trekken restanten in de grond, wat later weer beschikbaar wordt voor de levensgemeenschap. Met name op mineraalarme gronden zoals de Veluwe zijn botten een bron van calcium en fosfor.²²

Hieronder is een duidelijk schema te zien met illustraties over alle stappen die een groot kadaver doorgaat: geïllustreerd door Jeroen Helmer, medewerker Stichting ARK. De afbraak van een schotse hooglander²³:

“Na het sterven is de groene vleesvlieg soms al binnen een uur bij het kadaver. Afhankelijk van de temperatuur zorgt de bacteriële afbraak na ca. 3 dagen voor gasvorming.

17. Staatsbosbeheer Boswachtersblog - Dode bomen vol levende verrassingen

18. Ruud Lardinois - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 8

19. Stichting ARK - Brochure dood doet leven, P 1,2

20. Midas Dekkers - De vergankelijkheid, P 167

21. Harm Piek, beleidsmedewerker - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 11,12

22. Website Stichting ARK - Natuurlijke processen - dood doet leven.

23. Jeroen Helmer - de afbraak van een schotse hooglander.

Dit wordt na 5 tot 10 dagen zo hevig dat een sterke geur ontstaat. In dit beginstadium doen aaseters als vossen en dassen zich te goed, waarbij de zachte delen van het lichaam (anus, neus, oren) eerst worden gegeten. In deze fase verschijnen ook de eerste aaseters.

Wanneer dieren als vos, zeearend of wild zwijn het karkas hebben geopend, komt er meer zuurstof bij. Dit versnelt het afbraakproces, afhankelijk van het moment waarop deze dieren het kadaver vinden. Door de toegenomen zuurstof neemt het aantal aasetende insecten flink toe, waaronder vele vliegenlarven en aaskevers. Deze bereiken in dit stadium de hoogste aantallen (tot duizenden individuen). De larven van de eerste fase zijn inmiddels volwassen geworden en worden nu bejaagd door insecteneters (egels, spinnen, vleermuizen en vogels).

Zodra grote aaseters bij het kadaver kunnen, blijkt het gewicht na 6 dagen nog maar 15 tot 20 procent van het oorspronkelijk gewicht te zijn. Na 3 tot 9 weken ligt het kadaver dan grotendeels uit elkaar. Wanneer er geen dieren als das, vos, zwijn, raaf en zeearend ten tonele komen, is na 1 tot 2 weken het lichaams gewicht nog 75 procent.

In het laatste stadium (12 tot 14 weken) resteren slechts botten en huid. In de bodem leven dan nog wel tal van insectenlarven die weer opnieuw dieren als das en wild zwijn aantrekken. Op de resten van botten en huid leven specialisten als de hoefzwam. De overgebleven botten zijn zeer welkom voor calcium- en fosforbehoefte van dieren. Deze dieren verspreiden de botten door het terrein.

*Omdat na de afbraak van het kadaver een open, voedselrijke plek in de vegetatie achterblijft, profiteren pionier soorten in de plantenwereld van de nieuwe kiemmogelijkheden die zijn ontstaan.*²⁴

Als haar en huid langer blijft liggen, gebruiken vogels dit later weer als nestmateriaal. Kadavers zijn dus mini ecosystemen. De cyclus is hiermee rond, alle stoffen die het lichaam heeft opgeslagen komen weer terug in het systeem. In de natuur zijn dood en leven met elkaar vervlochten.²⁵ Kleine kadavers zijn wel te vinden in de natuur, maar door het formaat brengen zij niet zo'n piek aan voedingsstoffen voort en kunnen geen mini ecosysteempjes vormen. Daarvoor zijn grote kadavers nodig in de natuur.

Kadavers zijn dus belangrijke bronnen van voeding. Aaseters zorgen dat de voeding verspreid wordt over een groter gebied. Kor Goutbeek, bioloog, zegt dat deze verspreiding van voeding en mineralen in de grond zorgt voor minder risico op ontsporingen in de natuur, denk aan massale sterfte, omdat ecosystemen evenwichtiger zijn. "Een volwaardig natuurbeeld behelst krachtige, zelfregulerende ecosystemen met volop ruimte voor natuurlijke processen."²⁵

24. Stichting ARK - Brochure dood doet leven, Illustraties Jeroen Helmer, P 4

25. Kor Goutbeek, bioloog - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 93

Wetgeving

Momenteel is het zomaar laten liggen van dode dieren nog een ingewikkeld verhaal, omdat de wet het niet altijd toelaat. Kadavers worden met ziektes geassocieerd en veehouderijen zijn bang voor veeziektes die op hun dieren kunnen komen. Echter is het vaak andersom en is de kans groter dat wilde dieren ziektes op kunnen lopen van de veehouderijen. De meeste argumenten tegen het laten liggen van kadavers in de natuur zijn inmiddels in diverse onderzoeken ontkracht. Het gevaar voor de mens is op dit ogenblik zeer klein. "Volgens de Voedsel- en Warenautoriteit dient alleen rekening gehouden te worden met aanraking van kadavers en hand-mond gedrag waarbij men eventueel een parasitaire infectie zou kunnen oplopen. De kans hierop lijkt, gezien het afschrikwekkende karakter van stinkende kadavers, echter zeer klein."²⁶ staat in het natuurbeheer artikel van Stichting ARK.

Walging van mensen op kadavers

Dode dieren zijn dus belangrijk, maar het zien van een dood rottend dier blijft voor de meeste mensen een onaangename ervaring. Er zijn onderzoeken gedaan naar de reacties van mensen bij het zien van kadavers. Er komen meerdere interessante bevindingen naar boven. Het valt op dat kinderen kadavers bijvoorbeeld interessanter vinden van volwassenen en graag een dood dier onderzoeken. Ook blijkt het vroege stadium van het vergaan negatiever gevonden te worden dan een later stadium waarin alleen droge botten en huid te zien zijn.²⁷

Agnes van den Berg is omgevingspsychologe en heeft onderzoek gedaan naar de negatieve en positieve reacties van mensen op kadavers. Ze geeft een situatie weer waarin duidelijk wordt hoe uiteenlopend de verschillen zijn in reacties richting kadavers: "Terwijl de boswachter met een stok in het half vergane beest port, vertelt hij zichtbaar opgetogen over de vele voordelen van het laten liggen van kadavers in natuurgebieden. Ondertussen zoomt de camera in op de gezichten van zijn toehoorders. Daarop valt ongeloof, weerzin en walging te lezen. Een paar vrouwen in de buitenste ring houden hun hoofd in afgrijzen afgewend, onderwijl een zakdoek voor de mond houdend. Het contrast tussen het enthousiasme van de boswachter en de walging van zijn publiek riep bij mij destijds, en nu nog steeds, veel vragen op."²⁸ De walging die bij deze mensen omhoog komt bij het zien van het kadaver, terwijl daar een boswachter in port en over vertelt, kom ik zelf ook veel tegen binnen mijn

26. Ed Colijn en Bart Beekers - Artikel: De levende natuur - ruimte voor aas(fauna) in het natuurbeheer, P 199

27. Harm Piek - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 22

28. Agnes van den Berg - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 35

beeldende afstuderen waarin ik kadavers ingiet in polyester hars om de ontbinding op een veilige en geurloze manier zichtbaar te maken. Beginnend aan mijn beeld kwamen er her en der nare geurtjes vrij: het dier moest verteren en ontbinden. Tegen de tijd dat de objecten mee naar school gingen was de geur voornamelijk uitgedampt of bewerkt waardoor er nog wel geur was, maar geen stank. Bij het zien van mijn dode vissen in die tijd kwamen weerzinwekkende reacties mijn kant op, briefjes en gemopper. Na een tijd had ik een manier gevonden: ik kon mijn kadaverrestanten volledig onderdompelen in Polyester en zo was er enkel de geur van de chemische Polyester ruikbaar. Omstanders werden geïnteresseerd, gefascineerd, mensen boden zelfs hun eigen huisdieren aan om hetzelfde experiment mee te doen. Echter laat een rottend dier zich niet kapselen, en na 1 dag begonnen er scheuren in de hars te komen. Sappen sijpelde naar buiten wat gepaard ging met een geur die als onaangenaam werd gezien. De interesse was weg, en de huisdieren werden mij niet meer aangeboden. "De geur valt je aan, het komt opeens naar je toe, dat schikt mensen af"²⁹ Aldus beeldend begeleider Otto Nijs. Ruiken doe je namelijk ook met je hersenen. De associaties die we bij geur leggen hebben een grote rol in of je een geur lekker of vies vindt. Zo is de geur die vrijkomt bij het zien van het kadaver vaak een negatieve associatie. Sanne Boesveldt, leraar WUR, schreef in het artikel 'Psyche en Brein': "Er zijn ook geuren die bijna iedereen afschuwelijk vindt. Zoals geuren met zwavel, of als de geur een teken is van gevaar: ontbinding of rottend vlees."³⁰

Hoe de hersenen associëren en werken is interessant. Maar waar komt walging vandaan? Agnes van den Berg heeft meerdere onderzoeken gedaan naar reacties van mensen op kadavers. Vooral het beeld van de natuur dat men heeft bleek mee te spelen in de reacties. Mensen die kadavers eng en griezellig vonden bleken er een klassiek natuurbeeld op na te houden, namelijk park-achtig. Mensen met een meer wildernis-natuurbeeld reageerde overwegend positief en begrijpend bij het zien van het kadaver. Daarnaast walgen vrouwen sneller dan mannen, volwassenen sneller dan kinderen, en walgen kinderen bij wie de ouders walgen sneller dan kinderen waarvan de ouders niet walgen.³¹

29. Otto Nijs - Docent ArtEZ

30. Sanne Boesveldt, universitair hoofddocent WUR - Artikel: Psyche en Brein

31. Agnes van den Berg - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 36,37

In de VS is een onderzoek gedaan door Paul Rozin, professor psychologie aan de Universiteit van Pennsylvania, en daaruit kwamen zeven categorieën die walging bij mensen op kan roepen:

1. Voedsel	(kadaver)
2. Door het lichaam uitgescheiden producten	(kan aan kadaver gelinkt worden)
3. Dieren	(kadaver)
4. Seksueel gedrag	
5. Contact met de dood, of dode lichamen	(kadaver)
6. Verminkingen van het lichaam	(soms kadaver)
7. Gebrek aan hygiëne	(kan aan kadaver gelinkt worden)

Sowieso valt een kadaver onder voedsel (1), dieren (3) en contact met dode lichamen (5). Een kadaver kan verminkt zijn (geweest)(6). Verder komen er bij het ontbinden van het kadaver sappen vrij (2) en ziet het er niet meer hygiënisch uit (7). Als je het zo bekijkt is het niet vreemd dat er bij veel mensen walging naar boven komt bij het zien van een bijvoorbeeld aangereden of opengescheurd kadaver.³²

Het gevoel van walgen weghalen bij mensen die geen fascinatie voor de vergankelijkheid voelen is niet makkelijk. Rozin heeft onderzocht dat mensen die geneigd zijn negatief te reageren op kadavers voor een belangrijk deel verankerd zit in de opvoeding en andere moeilijk te beïnvloeden factoren zoals leeftijd, geslacht en sociaal economische klasse. Van den Berg zegt: "Toch suggereert het onderzoek naar wilderniservaringen dat het voor iedereen mogelijk is om negatieve gevoelens van angst en walging om te zetten in een positieve ervaring. Mensen die gedwongen worden om de confrontatie met hun diepste natuurangsten aan te gaan, lijken vrijwel altijd in staat om hun negatieve gevoelens om te zetten in een diepere, betekenisvolle ervaring."³²

De wetgeving en natuurbeheer heeft nu nog bepaald dat als er al kadavers ergens mogen liggen ze niet te dicht bij recreatiegebieden mogen liggen. Is confrontatie echter niet beter dan verbergen? Tom Bade, milieudeskundige vindt van wel: "het is juist wenselijk dat bezoekers meer geconfronteerd worden met dode én met zieke dieren. Vanuit het oogpunt van educatie moeten dode dieren juist dáár worden neergelegd waar bezoekers ze kunnen zien en moet worden uitgelegd dat dode dieren een bron van leven vormen voor insecten, raven, buizerds, zeearenden, gieren, enzovoort."³³

32. Agnes van den Berg en Paul Rozin - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 36/ 39

33. Tom Bade, milieukundige - Dood doet leven, de natuur van dode dieren, P 59

Om het onderwerp kadavers bij bezoekers bekend te maken wordt veel ondernomen door de organisaties van 'dood doet leven'. Zo hebben ze veel educatie ontwikkeld zoals speurkaarten naar 'lijkenpikkers', en lessenseries rondom kadavers. Maar er zijn ook filmpjes te bekijken op YouTube. Omroep Gelderland beheert het programma 'BuitenGewoon' waarin er ingezoomd wordt op de natuur en ook regelmatig op kadavers. Zo kan je af en toe een Live Cam bekijken waar dag en nacht een kadaver op te zien is. Op het kanaal van 'Dood doet leven' staat een video waarin kinderen les krijgen bij een kadaver. Na lang kijken wat de doodsoorzaak is en onderzoek gedaan te hebben zeggen de kinderen uiteindelijk: "dit ben je niet gewend zo'n dier. En dan ga je meteen zeggen dat het vies is eigenlijk. Maar dit ben je gewoon ook echt helemaal niet gewend."³⁴

"Zelfstandig levende dieren zijn ook zelfstandig stervende dieren" Tom Bade, Milieukundige³⁵

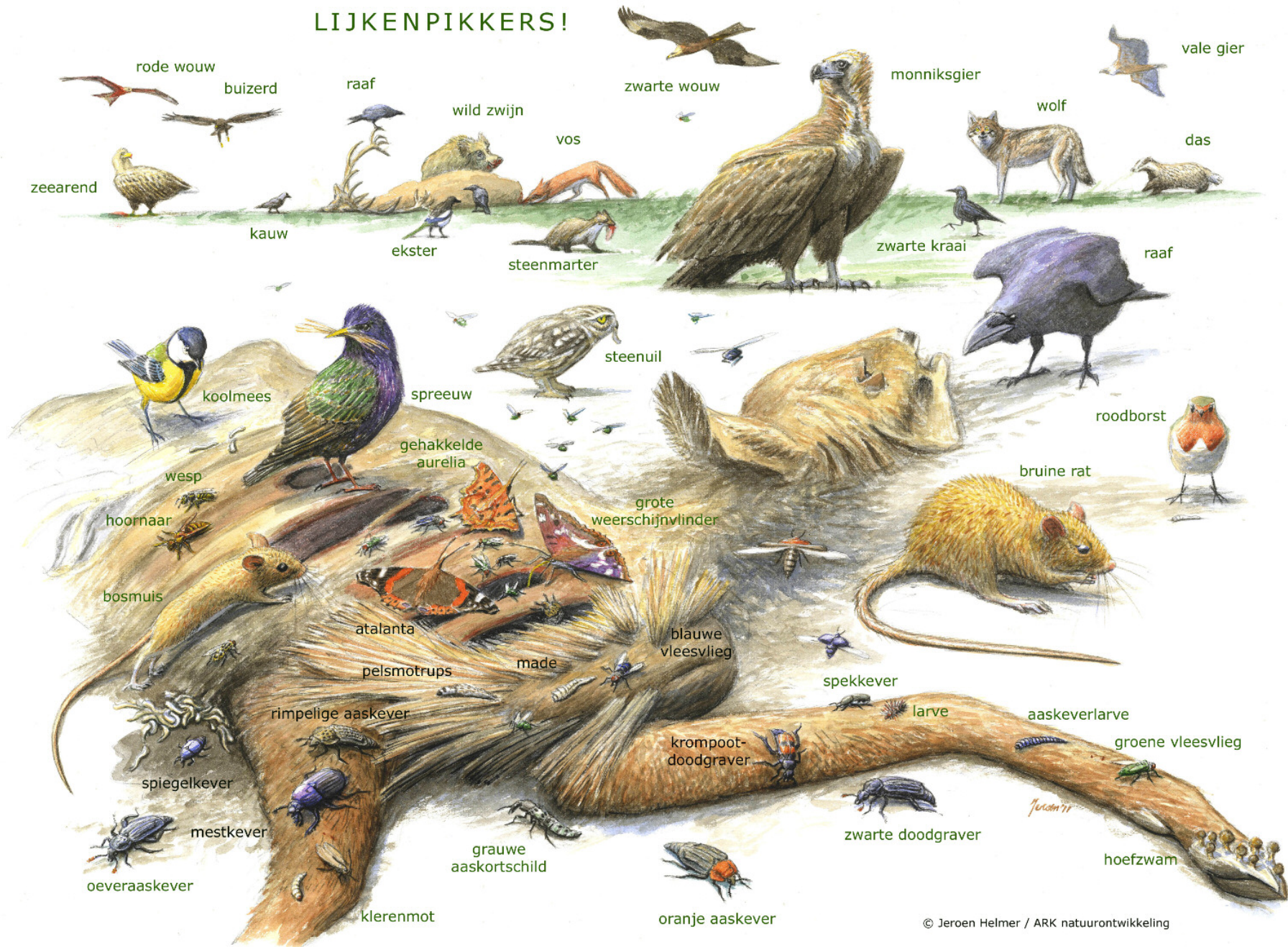
Onderzoekgegevens

Nu we weten over het belang van kadavers in de natuur is het interessant om tabellen te zien waarin je kan kijken welke dieren daadwerkelijk profiteren van kadavers. In Bijlage 1 en 2 zijn kadaver schema's van stichting ARK te zien waar is bijgehouden hoelang een diersoort heeft geprofiteerd van een kadaver. Zo kan je zien dat een vos wel 17 uur in totaal bij een kadaver heeft doorgebracht en een buizerd 151 uur. Ook zie je in deze tabellen waar een dier gebruik van maakt: van haren, insecten of het dier zelf, door het vocht te drinken of het vlees te eten.

34. Website ARK - lijkenpikkers in de klas: video van een klasje bij een kadaver

35. Tom Bade, Milieukundige - Dood doet leven, de natuur van dode dieren

LIJKENPIKKERS!

© Jeroen Helmer / ARK natuurontwikkeling

HOOFDSTUK 2

Waarom gaan we vergankelijkheid tegen anno 2020? Een omschrijving over de huidige tijdgeest.

Terwijl ik aan hoofdstuk twee ben begonnen zit ik binnen, al voor langere tijd. In tijden van corona mogen we niet naar buiten tenzij noodzakelijk. Het laatste nieuws gaat over de kwetsbaarheid van de mens, de mens en het virus. Het corona virus teistert alle landen en dan vooral de kwetsbare ouderen. Bejaardenhuizen zijn afgesloten en het virus moet aangepakt worden. We willen niet dat mensen er aan overlijden. Ik werk in de weekenden in een zorgcentrum en dit is afgesloten, ouderen mogen niet naar buiten en geen bezoek ontvangen. Hoelang dit gaat duren is niet duidelijk. Sommige van deze ouderen zijn niet meer fit, en in deze periode geen luchtje mogen scheppen lijkt mij onaangenaam, Veel ouderen waren kwaad. "ik krijg toch geen corona van de vogels?" en als ze corona van de vogels krijgen vraag ik me af of de gemiddelde oudere dat erg vindt.

Bert Wagendorp, schrijver en journalist, schrijft in de Volkskrant een column over zijn moeder, een vrouw, 87 jaar en gelovig. Ze is ook geïsoleerd. De dood laat haar redelijk onverschillig. In onze samenleving, zo zegt Wagendorp, komt de dood altijd te vroeg. Sterven is een nederlaag, medisch falen, een drama. De dood is alleen op tijd als het lijden ondraaglijk is. Sterven wordt gezien als imperfect. Bart Wagendorp zegt dan ook: "Het is alsof onze weerzin tegen de dood in corona is samengeballd en we collectief hebben besloten daar voorgoed een eind aan te maken. Wie daar vraagtekens bij zet, wordt geëxcommuniceerd of uitgemaakt voor moordenaar."³⁶

Voor het virus in Nederland kwam waren andere onderwerpen het gesprek van de dag, waaronder het milieu en de vergrijzing. De verpleeghuizen kunnen de toenemende stroom ouderen namelijk niet meer aan. Schotse academica June Andrews, gespecialiseerd in dementie, merkte op dat de pandemie in sommige opzichten uitkomsten bracht. Het zorgde voor lege bedden in verpleeg en ziekenhuizen. De dood van mensen die bedden bezet houden met een voltooid leven was vond zij een uitkomst. Het hele land viel over haar heen.

Echter heersen meer vragen, waaronder 'of we de economie kapot gaan maken voor een paar oude mensen.' Ook wordt er gesproken over dat het geld misschien anders besteed kan worden, zoals aan bestrijding van malaria, kanker, of hart- en vaatziekten, ziektes die ook kinderen raken. Momenteel is daar geen oog voor en er wordt negatief gereageerd wil je die discussie op gang brengen.³⁷

Erwin Kompanje, Rotterdamse klinisch-ethicus, zegt dat oudere mensen, zeker met onderliggende ziekten, sowieso dood gaan. Veel van hen zijn tussen de 70 en 80, dit is de natuurlijke gang van zaken en onvermijdelijk. De meeste mensen overlijden dan aan een longontsteking die bovenop de chronische ziekte komt. "Een ernstige onderste luchtweginfectie is de finale ziekte voor vele ouderen. Waardoor deze wordt veroorzaakt doet er dan eigenlijk niet toe."³⁸ Dus ook als Corona de oorzaak is.

Hoe kijken we tegen vergaan aan?

Onze houding tegenover vergankelijkheid is in de afgelopen jaren flink veranderd en bovenstaande anekdotes rondom corona maken dat heel inzichtelijk. Om goed te begrijpen waarom vergankelijkheid geen deel meer uitmaakt van ons leven is het goed om te weten hoe onze tijdgeest in West-Europa werkt, waar de afkeer tegen vergankelijkheid vandaag komt en wat er veranderd is in de loop der jaren over hoe we tegen de dood aankijken.

Philippe Ariès is een mentaliteitshistoricus. In 1979 gaf hij een lezing in Amsterdam over hoe de samenleving lang geleden tegenover de dood stond, wat al vrij overeenkomt met hoe we nu tegen de dood aankijken. Volgens Ariès is de dood een nieuw soort taboe geworden. Er zijn twee factoren die bepalen hoe we naar de dood kijken: De psychologische factor en de sociale factor. De psychologische factor betekent dat we bezig zijn met ons bewustzijn, het bewustzijn van anderen en de gehechtheid die we hebben voor vergankelijke dingen. De sociale factor betekent dat de houding van de samenleving tegenover de dood veel invloed heeft op onze eigen houding.³⁹

Toen in West-Europa nog sterk binnen geloofsgemeenschappen werd geleefd was de dood niet privé maar openbaar. Als iemand stierf luidde de klok en kwam de gemeenschap bij elkaar, een grote plechtigheid.³⁹ De stervende sprak tot god en als het niet meer ging nam de gemeenschap het over. Na overlijden werd de nabestaande in de gaten gehouden: hij of zij moest voldoende rouwen maar niet in de put raken omdat iedere persoon telde binnen de gemeenschap. Daarbij kon de dood van de een de dood van vele betekenen door ziekte of epidemieën. De dood gebeurde gezamenlijk en je stierf niet alleen.⁴⁰

In de 18e eeuw veranderde veel. Sterven werd korter en minder dramatisch. Dit besloten de priester en doctors. Het was beter als iemand in rust kon sterven.

36. Bart Wagendorp - Artikel: Wanneer de dood je ongeverschillig laat

37. Artikel Volkskrant over June Andrews - Artikel: hoeveel is een mensenleven waard

38. Erwin Kompanje. klinisch-ethicus - Blog over corona

39. Philippe Ariès, mentaliteitshistoricus - Vertaling: de samenleving tegenover de dood, P 168/ 169

40. Philippe Ariès, mentaliteitshistoricus - Vertaling: de samenleving tegenover de dood, P 170 - 173

In de 20e eeuw was de ceremonie rondom sterven volledig weg. Sterven werd privé. Er werd na het sterven gecondoleerd door de gemeenschap.⁴¹ Tegenwoordig is zelfs het condoleren minder en minder aan het worden en tekenen mensen die niet heel hecht zijn met de familie de condoleanceregisters.⁴² Het is steeds ongepast geworden om openbaar over de dood te praten. Sterven is eenzaam en moeilijker geworden. Men ziet de dood in zijn eentje onder ogen, op eigen kracht moet je de confrontatie aangaan.

Taboe op sterven

Philippe Ariès, maar ook Geoffrey Gorer, antropoloog, worden gezien als grondleggers van de bewust wording op het dagelijkse leven. Zoals we al zagen heeft de dood zich in de huidige tijd tot modern taboe ontwikkeld. In *The pornography of Death* schrijft Gorer over het taboe rond sterven, dood en rouwen. Volgens hem was in de 19e eeuw seksualiteit het taboe, er werd niet gesproken over seks en geboorte. In de 20e eeuw werd dit taboe verlegd naar de dood, spreken we meer over seks en mag een zwangerschap openlijk getoond worden. Gorer wijdt dit aan veranderingen in religie. Lange tijd zag men het lichaam als zwak, zondig en vergankelijk. In de 20e eeuw nam het geloof af, en de steun die tijdens de dood verleend was viel daarmee weg. Omgaan met de dood werd lastig want je stond met lege handen: dood is dood.⁴³

Er wordt gedacht dat de moderne denkwijze invloed heeft op het taboe op sterven. We zijn meer bezig met geluk, gezondheid en materialiteit. Hierbinnen is geen ruimte voor eindigheid, pijn, verlies en verdriet. Een andere gedachte is dat men überhaupt minder met de dood geconfronteerd wordt door de welvaart en medische ontwikkelingen en het daarmee afwezig raakt.⁴³

Afgeschreven vanaf je pensioen

Volgens Susanne Duijvenstein, vernieuwende begrafenis ondernemer, ben je in de westerse cultuur tegenwoordig afgeschreven als actieve deelnemer in de maatschappij als je met pensioen gaat. Dit vindt ze vreemd. De kans dat je 100 wordt is steeds groter dus 30 jaar van je leven doe je er dan eigenlijk niet meer toe. Ze is te gast bij de podcast 'Naakt op een kleedje' en zegt daarin dat onze cultuur de dood ver weg gestopt heeft. "Ik verklaar dat zelf aan de hand van de trauma's van de twee wereldoorlogen. Dat we sinds de wederopbouw van het land dood en verderf heel

erg achter ons wilde laten, en vooral met succes en groei en beter en meer bezig wilde zijn."⁴⁴ De dood kreeg daarmee geen ruimte. Susanne kijkt anders tegen de dood aan: ze wordt rustig van het idee dat we deel uitmaken van een hele planeet, en we voortleven in nieuw leven. Het idee een boom te worden vindt ze inspirerend. "Ontwikkeling waar ik veel mee bezig ben is humusatie. Dat is een alternatief waarbij het lichaam, in plaats van begraven, wordt gecomposteerd, op een composthoop. Als je kijkt naar hoe het in de natuur werkt, als een hertje dood gaat in het bos, dan wordt het hertje opgegeten, door organisme uit alle rijken en daar zijn we gewoon heel ver vanaf geraakt." Na een jaar is het eindresultaat al zichtbaar van het composteer proces, je bent dan hele vruchtbare grond geworden.⁴⁴

Leven en dood samen in een straat

Er zijn ook andere kanten aan doodgaan, zo houdt Eugene Sutorius zich bezig met Euthanasie, hij is strafrechtadvocaat geweest en vindt gesprekken of en wanneer de dood mag komen heel normaal en vindt dat die gesprekken bij het dagelijks leven horen. "Ik vind de dood geniaal." zegt hij in de podcast 'Goede Gesprekken' van Lex Bohlmeijer. Het gesprek begint met het aanhalen van filosoof Freud: 'Freud wandelde in de zomer van 1913 met Rilke en Loes Salomez door de Dolomieten. Het was prachtig. Maar die andere twee konden er niet van genieten. Wegens het besef dat alles ook weer altijd zo snel verdwijnt. Freud verdedigde de vergankelijkheid. Hij zei: "de waarde van de vergankelijkheid is een zeldzaamheidswaarde in de tijd. Ik zei dan ook het onbegrijpelijk te vinden dat de gedachte aan de vergankelijkheid van het schone onze vreugde daarover zou vergallen. De schoonheid van het menselijk lichaam en het menselijk gelaat zien wij in de loop van ons eigen leven voorgoed verdwijnen. Maar dit efemere karakter verleent haar nog een extra bekoring. Als een bloem maar een keer bloeit, vinden we haar bloei daarom niet minder prachtig?"⁴⁵ Volgens Eugene Sutorius kan je alleen goed leven als je de dood ook in je straatje meeneemt. Andersom zeg hij ook dat je niet goed kan leren sterven zonder te leren leven. De in 2015 overleden filosoof Renee Gude had een metafoor voor zijn eigen sterven, namelijk: "een groot deel van je leven, zit je in een speedboot. Je gaat volle kracht vooruit en de dood is ver. Als je weet dat je gaat sterven stap je over in een roeiboot, met je rug naar de toekomst, want die is drastisch geslonken. En nu kijk je uit op het leven dat achter je ligt." Het beeld hiervan, de metafoor, vindt Sutorius troostend en boeiend, hij ziet zijn eigen bootje al liggen.⁴⁶

41. Phillippe Ariès, mentaliteitshistoricus - Vertaling: de samenleving tegenover de dood, P 176/ 178

42. Scriptie Jolien Drop, faculteit godgeleerdheid. Het taboe op sterven na dood, P 76, 77 & Gorer - The Pornography of Death, P 258

43. Gorer - The Pornography of Death, P 192 - 199

44 'Naakt op een kleedje' - Begrafenisondernemer Susanne Duijvenstein, So1 Eo5

45. Freud, filosoof, geciteerd in de Podcast 'Goede gesprekken' - Lex Bohlmeijer

46. Podcast Correspondent, Goede gesprekken - Lex Bohlmeijer met Eugene Sutorius

Huidige tijdgeest: prestatie maatschappij

Er zijn veel oorzaken te vinden waarom we anno 2020 de aftakeling liever uit de weg gaan. Het kan te maken hebben met de privésfeer die de dood gekregen heeft, of met het wegvallen van het geloof. Het kan te maken hebben met oorlogen en wederopbouw. Maar het kan ook te maken hebben met de huidige tendens waarin we alsmaar vooruit willen. Een tendens waarvan stress, haast en burn-out het duidelijke resultaat zijn. Maar hoe zit dat precies? Waarom willen we alsmaar vooruit?

Jeroen ter Baar, Neurowetenschapper, is zelf nog vrij recent afgestudeerd en ervaart de druk en prestatiedrang sterk onder zijn eigen generatie. Hij noemt dit de prestatiegeneratie. Tegenwoordig worden we overspoeld op internet met hoogtepunten van ieders fantastisch gelukte levens, waardoor je eigen leven in vergelijking niks meer waard lijkt. Jeroen denkt dat je geluk afhankelijk is van je realiteit, min je verwachtingen. Onze verwachtingen reizen de pan uit waardoor het niet meer samenkomt met onze realiteit en het gevoel van geluk ver te zoeken is. Je hoeft in de huidige tijd alleen maar bezig te zijn met zelfontwikkeling, de rest is al geregeld: je veiligheid en je behoeftes. 'Be Yourself' of 'Je bent geboren als individu, wordt geen kopie van iemand anders' lijken heilige woorden in deze tijd. Men wil uniek zijn, one of a kind, speciaal. Echter, hoe speciaal kan je zijn? Zijn de meeste mensen niet gewoon gemiddeld? En wat zou daar dan mis mee zijn? Jeroen schrijft hierover het boekje 'de prestatiegeneratie. Een pleidooi voor middelmatigheid'. Vroeger werd je wat je ouders werden, dat is nu anders. Je kan alles worden zolang je maar hard werkt en vooral dat doen waar je gelukkig van wordt. Alles is mogelijk en jij bent verantwoordelijk voor de perfecte keuze. 'Prima' is niet genoeg meer. Ook zijn keuzemogelijkheden oneindig, waardoor we langer piekeren of we wel de goede beslissing gemaakt hebben. Door altijd het beste te willen is het moeilijk blij te zijn met dat wat je hebt. Als je alleen de beste baan, de beste werkgever, de beste relatie wilt, is de kans op teleurstelling groot en je kansen om 'het beste' te behalen worden kleiner. De invloed van sociale media werkt dan niet mee. Alleen het allerbeste wordt getoond en de minder populaire berichten komen niet bovenin je tijdlijn. Niemand toont mislukking en het wordt lastiger om daarover te praten. Echter zijn we volgens Jeroen op de meeste gebieden middelmatig.⁴⁷

47. Jeroen ter Baar - Presentatie over de prestatiegeneratie

De mensen die hun leven zo inrichten noemt Jeroen Maximalisten, ze willen het maximale bereiken en daarna nog meer. Hij was zelf ook een maximalist en schetst het volgende scenario in zijn boek:

Ik: mijn naam is Jeroen, en ik ben een maximalist.

Allen: Hallo Jeroen.

Leidster: welkom Jeroen, vertel ons je verhaal.

Ik: het begon, denk ik, toen ik zestien was. Toen deed ik voor het eerst iets wat ik niet leuk vond, maar omdat het goed zou staan op mijn cv. Vervolgens ging het van kwaad tot erger. Ik ging studeren aan een university college. da's een selectieve opleiding maar je hebt er zoveel vrijheid dat je erma nog minder goed weet wat je met je leven wilt doen dan toen je er binnenkwam. Nu zit ik dus met hoge verwachtingen. Maar die zijn abstract en nergens op gericht. Ik weet dat ik veel voor elkaar wil krijgen, maar ik heb geen flauw idee waarin. Dit maximalisme heeft trouwens invloed op alle gebieden van m'n leven, niet alleen op studie of werk. Neem bijvoorbeeld vakanties. Nu ik die foto's op facebook zie van mensen die door Australië trekken, wil ik echt niet meer fietsen op de Veluwe.'⁴⁸

Huidige tijdgeest: druk en stress

Deze druk brengt een grote ontevredenheid met zich mee. Suzan Knuijsten, stressexpert, omschrijft dat mensen voortaan liever moe zijn, dan lui. Omdat de maatschappij snel is en alsmaar veranderd wordt er veel beroep gedaan op ons aanpassingsmechanisme. Wie gebruik maakt van stress moet ook flink herstellen, maar daar hebben we geen zin of tijd voor. In plaats van luisteren naar regen of ons op warmen aan koffie zijn we steeds onderweg. Gevolg: meer chronisch vermoeide mensen en meer mensen met een burn-out. Theo Meijman, hoogleraar arbeidpsychologie, ontdekte dat als je doorgaat als je moe bent, je noodaggregaat aan gaat. Hiervan moet je twee keer zo hard bijkomen. Waarom stoppen we dan niet als we moe zijn? Volgens Suzan Knuijsten komt dit omdat we herstel zien als zwakte in plaats van noodzakelijk. We zien vermoeidheid niet als een sterk lichamelijk signaal en verwarren het ook met gebrek aan motivatie.⁴⁹

48. Jeroen ter Baar - De prestatiegeneratie, P 7

49. Suzan Knuijsten - Artikel: Liever moe dan lui

Gijs Deckers, psycholoog en filosoof, probeert antwoord te geven op de vraag waarom we niet willen herstellen. Hij zegt dat we in een maatschappij leven die veel van ons vraagt, smartphones, deadlines, constante bereikbaarheid, en jezelf vergelijken met andere. We zijn bang om te falen en deze innerlijke angst zorgt ervoor dat we door gaan. Neem je telefoon, die zorgt voor constante afleiding. Het kan na zo'n afleiding wel 25 min duren voor je weer volledig in je concentratie zit. Een hele boel dingen tegelijk doen geeft mensen het gevoel belangrijk te zijn, veel berichten geeft mensen het gevoel dat ze nodig en gewild zijn.⁵⁰

Binnen deze tijdgeest met stress en behoefte aan vooruitgang is weinig ruimte voor vergankelijkheid en aftakeling, omdat deze twee niet bij vóóruitgang horen, maar bij áchteruitgang. Achteruitgang is uit onze samenleving verwijderd en daarmee is de vergankelijkheid die ons naar de dood toebrengt bijna volledig verdwenen. De noodzakelijke aftakeling en de dood komt daarmee in veel gevallen abrupt.

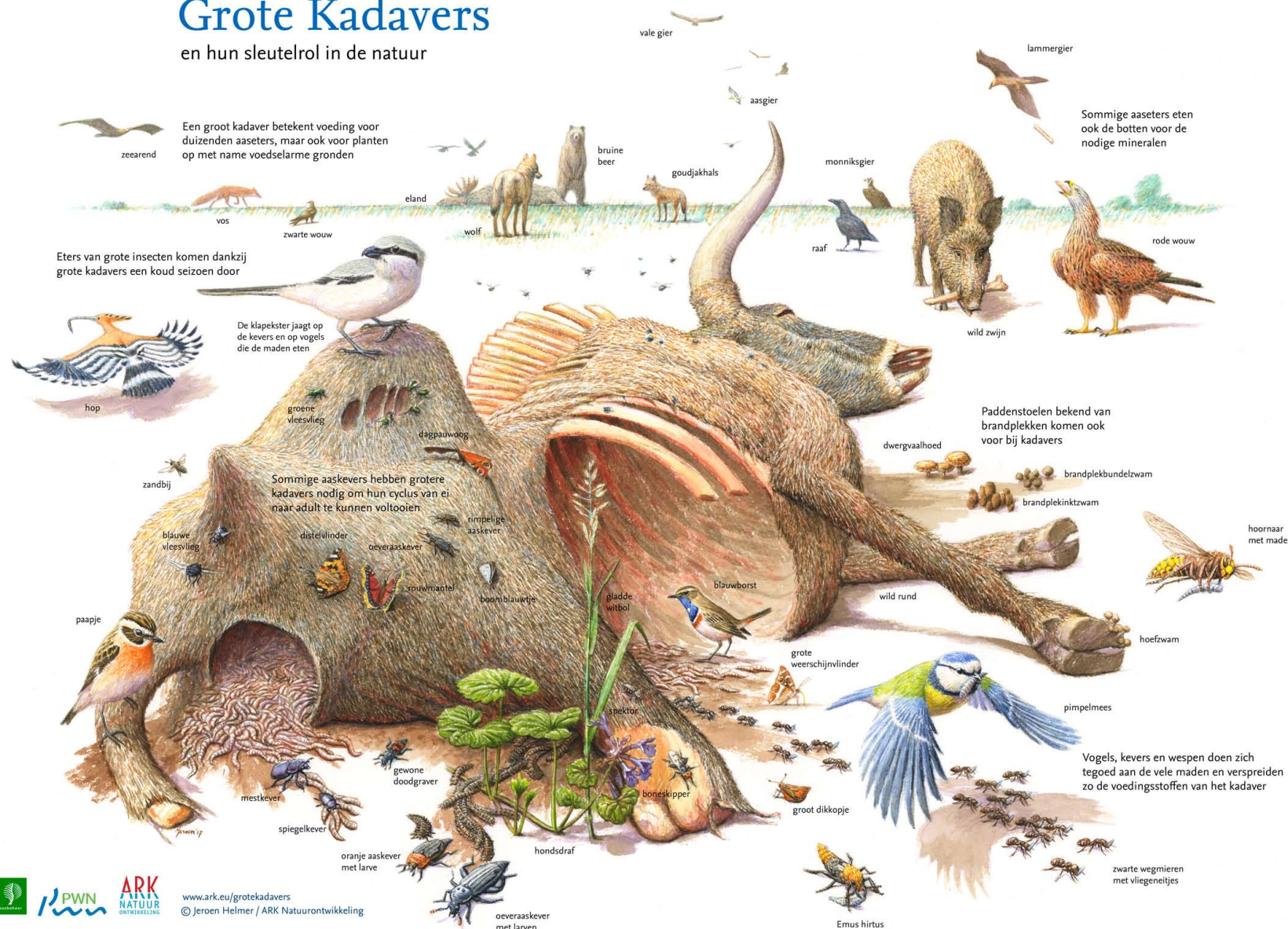
"Ik vind de dood geniaal."

Eugene Sutorius

50. Gijs Deckers - Artikel: Waarom we altijd zo druk zijn

Grote Kadavers

en hun sleutelrol in de natuur

www.ark.eu/grotekadavers
© Jeroen Helmer / ARK Natuurontwikkeling

HOOFDSTUK 3

Kan kunst als hulpmiddel dienen om de waarde van vergankelijkheid terug te krijgen in de samenleving?

In onze snelle vooruitstrevende maatschappij is vergankelijkheid en het gesprek hierover ver te zoeken. Hoe kunnen we er toch voor zorgen dat er weer wat meer acceptatie voor vergankelijkheid komt? Kunnen kunstenaars hier een rol in spelen?

Voor mijn beeldende onderzoek naar vergankelijkheid heb ik verschillende musea bezocht: kunst, natuurhistorische, biologische en wetenschappelijke musea. Mijn onderzoek begon bij Naturalis waar honderden preparaten van dieren te bekijken zijn. Er bestaan winkels die gespecialiseerd zijn in het maken van preparaten. De Museumwinkel in Nijmegen is zo'n winkel en bij hen kan je deze preparaten zelfs kopen als accessoire voor in huis.⁵¹ Bij het Museum voor Anatomie en Pathologie bij RadboudUMC Nijmegen gaat het een stapje verder, hier staat de studie naar de mens centraal. Zo zie je hier samengegroeide baby's, foetussen en skeletten van mensen met afwijkingen. Heftige maar interessante beelden. Alle onderdelen in dit museum zijn geprepareerd, behandeld zodat ze niet verder vergaan.⁵² Bij BodyWorlds in Amsterdam, opgericht door hoogleraar Pathologie Dr. Gunther von Hagen, kan je geprepareerde mensenlichamen bekijken. Von Hagen heeft dit mogelijk gemaakt door de menselijke vloeistoffen te vervangen door vloeibaar plastic. De tentoonstelling is razend populair en in veel grote steden te zien.⁵³ Soms houdt Von Hagen een demonstratie hoe hij de lichamen prepareert. Tegelijkertijd is het in sommige steden verboden om lichamen tentoon te stellen, laat staan er publiekelijk in te snijden.⁵⁴ Is dit omdat we bang zijn om onze eigen dood onder ogen te komen? Of vinden we het niet respectvol om onze eigen soort in museumcontext te gebruiken? Wat me opvalt in dit specifieke voorbeeld is de tegenstrijdigheid ervan. Om een preparaat te maken gaat een proces vooraf van ingewanden verwijderen en onderdelen conserveren. Al geprepareerd staan we er naar te kijken, echter willen veel mensen de weg ernaar toe niet zien. Dan gaat het hier nog over prepareren van verse lichamen. Hoe zou er dan gereageerd worden op het gebruik van rottende lichamen?

Echter is de dood, en zeker de verrotting die daarbij loskomt, een belangrijk onderdeel van de biologie zoals we in hoofdstuk 1 lazen. Hoe kunnen mensen meer gewinning krijgen bij het zien van de dood? Zijn er kunstenaars die bijdragen aan dit idee, aan die gewinning? De kunstenaars die ik in dit hoofdstuk aanhaal roepen veel reacties op met hun werk: werken die teveel stank veroorzaken, werken die er te vies uitzien of te weerzinwekkend waardoor men er niet naar wil kijken. Je hebt kunstenaars die werken met dieren en de vergankelijkheid hiervan, maar je hebt ook kunstenaars die daadwerkelijk werken met dode mensen. Een aantal kunstenaars laten een stadia van ontbinding zien in hun werk, zij werken als wetenschappers maar verbeelden hun bevindingen, iets wat wetenschappers alleen in data doen. Kunnen deze kunstenaars een bijdragen leveren aan het herkenbaar maken van en acceptatie creëren voor de vergankelijkheid in onze samenleving? Kunnen zij de visuele schakel zijn, of schrikken ze mensen wellicht meer af met de mate van griezeligheid die sommige beelden kunnen hebben? Want laten we eerlijk zijn: schoon zijn de beelden niet, lekker ruiken doen ze allerm minst en confronterend kunnen ze zeker zijn. Ik verdeel de kunstenaars in twee groepen, de kunstenaars die met dieren werken, en de kunstenaars die meer met mensen werken. Met dieren werken gaat makkelijker dan met dode mensen en dit is zichtbaar. Er zijn veel meer kunstenaars te vinden die dode dieren in hun werk gebruiken dan kunstenaars die dode mensen in hun werk gebruiken.

Dode dieren in de kunst, confrontaties met de dood

In mijn vorige hoofdstuk heb ik besproken hoe opvallend het is dat wij de dood nog niet in ons straatje hebben meegenomen. Er zijn verschillende kunstenaars die rondom dit thema werken. Kijk maar naar Damien Hirst, hij heeft als kunstenaar interesse in het onacceptabele idee van de dood. Hij legt uit: "You can frighten people with death or an idea of their own mortality, or it can actually give them vigour" Hij maakt dus werk rondom het thema 'de dood', omdat hij denkt dat mensen de confrontatie met hun eigen sterfelijkheid eng vinden, maar het sommige mensen ook kracht kan geven. Damien Hirst heeft een serie van dieren in sterk water gemaakt. Hij zei een dierentuin van dode dieren te willen maken, en de haai van Hirst is dan ook een van zijn bekendste en meest iconische werken. De haai draagt de titel: 'The physical impossibility of Death in the Mind of Someone Living'. Hirst zegt zelf over de haai: 'I wanted people to think 'that could... eat me'. De kijker wordt op die manier met zijn eigen sterfelijkheid geconfronteerd.⁵⁵

51. De museumwinkel Nijmegen

52. Museum voor anatomie en pathologie

53. BodyWorlds, Gunther von Hagen, Website - filosofie

54. Volkskrant - Artikel 2006: eerste plastinarium ter wereld

55. Damien Hirst - Biography website & Kunstbus - Damien Hirst

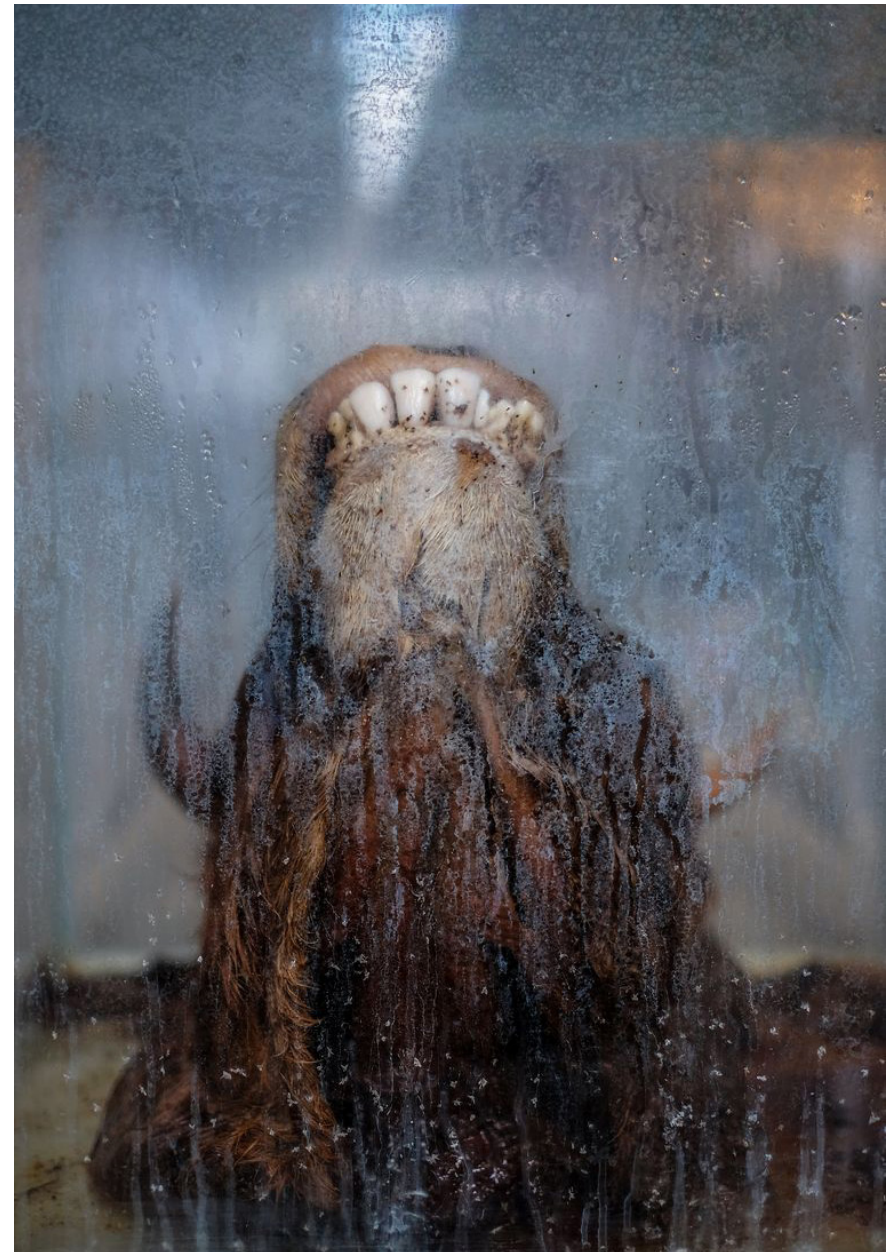
Damien Hirst zoekt hiermee naar onze eigen confrontatie met de dood. Een werk waarin de dood duidelijk naar voren komt is 'A thousand Years'. Het bestaat uit een tweedelige glazen vitrine waarin duizenden vliegen eerst kunnen eten van een dode koeienkop en er hun larven kunnen leggen, en daarna tegen een elektrocuteerlamp kapot vliegen. De larven die zich ontpoppen tot vliegen zullen hetzelfde doen. Hij wilde hiermee de cyclus van het leven tonen in een box.⁵⁶ Zeker dit laatste werk laat de dood wel heel dichtbij komen. Hirst laat hiermee de toeschouwer nadenken over de angst die wij zien in de dood. Waarin het werk met de vliegen de dood toont zoals hij is, zijn de dieren op sterk water getoond in levensechte conditie. Hij conserveert in deze werken zijn dieren.

Damien Hirst "The Physical Impossibilities of Death in the Mind of Someone Living" 1991

Waar Hirst wel de confrontatie met de dood zoekt, maar zijn dieren er nog levensecht uit zien, werkt kunstenaar Martin uit den Bogaard volstrekt tegenovergesteld. Uit den Bogaard werkt namelijk met dood en verderf. Bij de Verbeke Foundation in Kemzeke, België heeft de kunstenaar de oneetbare delen van koeien in glazen, afgesloten, kubussen geplaatst: de kop, voorpoten, ingewanden, achterpoten en staart. De tanden van de koe steunen tegen het glas en alle onderdelen liggen in plasjes bloed. De ruimte ruikt ook lichtelijk naar kadaver. Ik heb dit werk gezien toen ik erheen ging met school. Een voltagemeter is in de dieren gestoken en meet de energie die vrij komt bij het vergankelijke proces. Deze energie zet Uit den Bogaard om in beeld en geluid. Het is mijn favoriete kunstwerk, en tevens is het ook het favoriete kunstwerk van Geert Verbeke, de kunstverzamelaar die Verbeke Foundation heeft opgericht. Volgens de heer Verbeke is het merkwaardige aan Martin uit den Bogaard dat hij een kruising is tussen een wetenschapper en een kunstenaar.

⁵⁶ Volkskrant - Artikel: baanbrekende mislukkingen van Damien Hirst

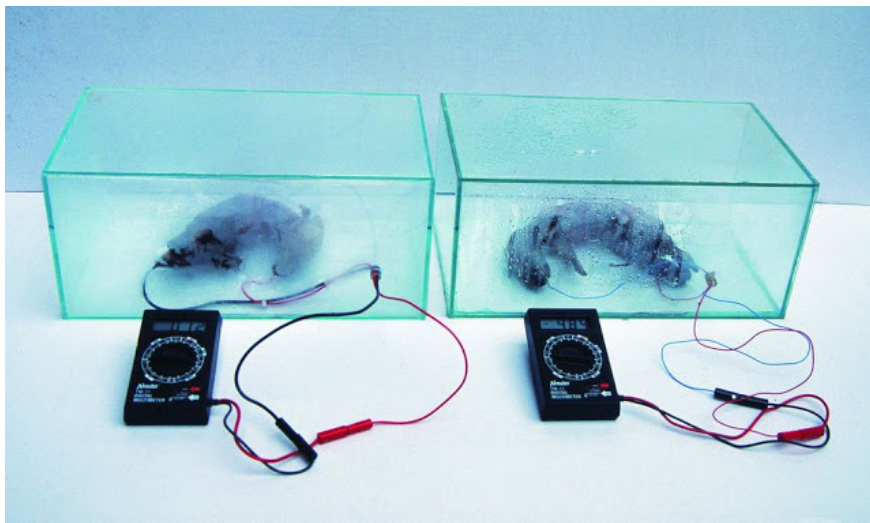

Martin uit den Bogaard "COW" 1990, Beeld Josefin Tondeleir

In Verbeke foundation is ook een glazen kist aanwezig waar de heer Verbeke zelf in wil komen te liggen na zijn overlijden. Hij noemt zijn eigen presentatieruimte onaf, in beweging, ongepolijst, slordig, complex en levend. Ik denk dat ruimtes zoals deze er voor zorgen dat kunst die niet altijd aangenaam is, zoals de stinkende kunstwerken van Uit den Bogaard, toch een plek krijgen om gepresenteerd te worden.⁵⁷

Damien Hirst is meer bezig met de mens en onze confrontatie met de dood, en Martin uit den Bogaard is meer bezig met de nieuwsgierigheid naar het vergaan van dieren en de wetenschap die daar achter zit.

Hij onderzoekt het verschil tussen leven en dood maar kan daar geen passend antwoord op krijgen. Hij omschrijft op zijn website dat zolang hij geen antwoord krijgt op het verschil tussen die twee, voor hem er geen verschil is. Er is alleen maar materie. Zowel in het levende als in het dode. Stoffen gaan voortdurend chemische reacties met elkaar aan en veranderen alsmaar, dit gebeurt in zowel levende als dode organismes. "De drang tot overleven is zo groot, dat we met een gigantische overcompensatie van de wereldbevolking bezig zijn. Maar als het 'levend' organisme op aarde verdwijnt, draait de aarde gewoon door en is er niets aan de hand. Misschien is de aarde dan wel verschoond" zegt hij.

Martin uit den Bogaard "Kangaroo gives Volt" 2001

57. Geert Verbeke over Martin uit den Bogaard & Verbeke Foundation

Het leven wat uit de dood voortkomt lijkt Martin fascinerend te vinden. Dode wezens mogen in zijn werk voortbestaan. De objecten veranderen onder de invloed van tijd, licht, beweging en temperatuur. "Het zijn dus eigenlijk 'levende beelden'!"⁵⁸ Uit den Bogaard zegt dat we de werkelijkheid niet meer elke dag zien. Normaal gesproken wordt een dood wezen weggestopt of begraven. In een video van de VPRO van een van zijn eigen exposities loopt hij naar een dode hond die in een glazen kist ligt, op dezelfde manier als de koe hierboven. "Daar is nog gigantisch veel leven aan de gang, dat zichtbaar is. Wat je hier ziet is dat de dood, die dood is, nog gewoon doorleeft op allerlei manieren."⁵⁹

Uit den Bogaard blijft zijn aftakelende dieren volgen, het wordt dus ook nooit bevroren, de ontbinding gaat altijd door, wat heel anders is dan de werkwijze van Hirst. Misschien bekijkt Hirst hoeveel vliegen er daadwerkelijk dood gaan door zijn elektrocuter val, en hoeveel larven er daadwerkelijk geboren worden, maar in principe gaat het Hirst niet om het bestuderen van dat wat dood is. Bij Martin uit den Bogaard wel. Hij ziet iets in die dode dieren, het fascineert hem. De wetenschap die hij uit zijn dode aftakelende dieren kan halen geeft hem kennis en inzicht, en dat laat hij ons zien.⁶⁰

In een interview bij Kopspijkers VARA verteld Martin uit den Bogaard over zijn dieren. Deze video is uit 1998 en er is veel weerstand voelbaar voor zijn werk. De vraag komt dan ook wat Uit den Bogaard zijn volgende stappen zullen zijn: "Ik heb in Arti een keer een pink van een mens geëxposeerd met als idee: stel je zegt: ik wil iets van de overledenen boven het graf houden. Ik kan me dat voorstellen. En dat je dan een pink in een kistje legt, een mooi kistje." Met acuut de vraag: maar wat is de volgende stap? "Ik heb al iemand die zich heeft aangeboden om in zo'n glazen kist te liggen na zijn leven." Ik maak hier uit op dat dit gaat over Geert Verbeke, maar dat kan ik niet met zekerheid zeggen.⁶¹ Martin gebruikt behalve dieren dus ook delen van mensen. Voor de wetenschap worden menselijke lijken al veel gebruikt, in de kunst is dit nog niet veel voorgekomen. Martin denkt na over de nabestaande en het gevoel dat je iets van iemand boven het graf zou willen houden, maar dan op een levensechte manier.⁶²

58. Martin uit den Bogaard - concept website

59. VPRO bij expositie Martin uit den Bogaard

60. VARA interview Martin uit den Bogaard

61. Kopspijkers VARA, te gast Martin uit den Bogaard

62. Martin uit den Bogaard, Aldert Mantje - Painting and Singing Finger, 2004

Roadkills

Emma Kisiel is een kunstenaar die ook nadenkt over de dood en de ceremonie er rondom heen. 'At Rest' is een fotoserie gemaakt van dieren die dood zijn gegaan op Amerikaanse snelwegen doordat ze zijn aangereden. Ze confronteert ons met door ons veroorzaakte dood. "I photograph memorials I have built surrounding roadkill at the location at which its life was taken. At Rest expresses the sacredness to the bodies of animals hit by vehicles while crossing the road." Statement revised 2014. Per dag rijden wij mensen ontzettend veel dieren dood, zowel in Nederland als in andere landen. Kisiel geeft deze oneerbiedig doodgereden dieren een waardig afscheid door er een ceremonie van te maken en ze vast te leggen op foto. Martin uit den Bogaard zei bij het tonen van zijn zwerfhond dat je de werkelijkheid niet meer elke dag ziet. Dit geldt voor meerdere facetten. Mensen worden onder de grond begraven of gecremeerd, dode dieren in het bos worden veel nog verwijderd, en roadkills worden opgehaald en vaak vernietigd. Een enkeling vindt zijn weg in de natuur terug. Emma Kisiel geeft de dood aandacht en vereeuwigd de dieren op een bepaalde manier in haar beeld, want dat is wat fotografie kan doen.⁶³

Emma Kisiel "At Rest" 2011

63. Emma Kisiel - At Rest website

Leven in dode dieren stoppen

Bij bovenstaande kunstenaars blijft de dood wel gewoon dood. Er komt misschien her en der wat leven in zoals bij Martin uit den Bogaard, maar een kunstenaar die écht leven in zijn dode organismes brengt is Stan Wannet. Binnen de huiden van dode dieren legt Wannet robotica aan waardoor zijn dieren weer van alles kunnen doen. Op zijn website is een quote te lezen van Aristoteles: "Alle mensen zijn sterfelijk. Ik ben een mens. Ik ben sterfelijk" wat over logica gaat. Stan Wannet zijn beweegredenen zijn moeilijk te interpreteren en ik denk dat hij minder met de dood bezig is dan zijn collega kunstenaars hierboven, maar aan de hand van deze quote kan ik wel opmaken dat Wannet ook bezig is met sterfelijkheid.⁶⁴

De robotica die deze, zeker niet perfect, geprepareerde dode dieren weer iets laten doen voelt vreemd. Wannet speelt met het dood en leven in een kunstwerk van een paard vol robotica: om de paar minuten valt het gigantische paardenlichaam op de grond. En weer een paar minuten later trekt de robotica het paard weer overeind, tot het zich weer herhaalt en het paard weer neerslaat op de grond. Het werkt draagt de titel: 'So lebte er hin (And so he lived on) Met ondertitel: The horse falls to (and rises from) its death every 21 minutes. Stan Wannet 2010.' Als het gaat om confrontaties met het leven en de dood is dit werk daar wel een uitblinker in.⁶⁵

De dood is de dood omdat het lichaam gestopt is met werken, en ook al wordt het wel doorleeft door organismes die zich er mee voeden, het dier zelf is in rust. Bij de werken van Stan Wannet lijken de dieren in die zin geen rust te krijgen.

Stan Wannet "From one of our reporters" 2007

Stan Wannet "So lebte er hin" 2010

64. Verbeke Foundation over Stan Wannet residentie

65. Stan Wannet - So Lebte er hin YouTube video & Website Stan Wannet

Wetenschapper en/of kunstenaar

Grenzen tussen kunstenaars en wetenschappers vervagen. Brandon Ballengée is een andere kunstenaar/wetenschapper die werkt met dode dieren, in dit geval dieren met een genetisch afwijking. Hij heeft meerdere wetenschappelijke onderzoeken gedaan, werkt veel samen met universiteiten en maakt tegelijkertijd zijn bevindingen zichtbaar in kunst. Hij toont verval en afwijkingen in amfibieën. Deze afwijkingen zijn gekomen door slechte milieumomstandigheden en zijn een confrontatie over wat ons milieu meebrengt aan dood, ziektes en afwijkingen. Daarmee gaat het voor mij over de vergankelijkheid van soorten in onze huidige samenleving. De afwijkingen van deze dieren zijn chemisch bewerkt en lichten daarmee fel op. Het preparaat wordt daardoor een kunstwerk. Dit heeft hij geprint op het formaat van een menselijke zuigeling, hiermee wil hij empathie oproepen.

De rol van kunstenaar is onder andere dat je informatie kan weergeven, iets wat wetenschappers wellicht al weten maar niet op een visuele manier kunnen doen. Daarmee komt de boodschap soms harder aan, maar is het ook inzichtelijker.⁶⁶

Ballengée's werk is uniek omdat hij bijna net zoveel wetenschappelijke aandacht krijgt als van de kunstwereld. Hij zegt daar zelf over dat er pas recent zoveel benadrukt wordt wat de verschillen zijn tussen wetenschap en kunst, omdat deze twee vroeger vaker nauw samengingen.⁶⁷

Martin uit den Bogaard, Stan Wannet, Damien Hirst, Emma Kisiel en Brandon Ballengée werken allemaal met dode dieren in de kunst, en het kan ons veel leren over vergankelijkheid, ziektes en leven dat uit de dood voortkomt. Echter is de confrontatie met onze eigen dood daar nog niet sterk aanwezig. Wellicht zijn er een aantal mensen die de link met hun eigen dood leggen, maar voor veel mensen is de dood nog steeds een onderwerp waar niet over nagedacht hoeft te worden. Waar normaal de dood dus ook wordt weggestopt, begraven, in een gesloten kist, gecremeerd, zijn er ook kunstenaars die de dood van mensen openbaren en het gesprek erover aan willen gaan. Mensen willen een lijk niet per se zien. Met de dood moet je niet knoeien. Maar waarom eigenlijk niet, en kan een dood mens ons niet juist heel veel leren?

66. Verbeke Foundation over Brandon Ballengée & Brandon Ballengée's projects & 'De Domijnen' PDF tentoonstelling Ballengée

67. Theartcouch, BioArt - Brandon Ballengée

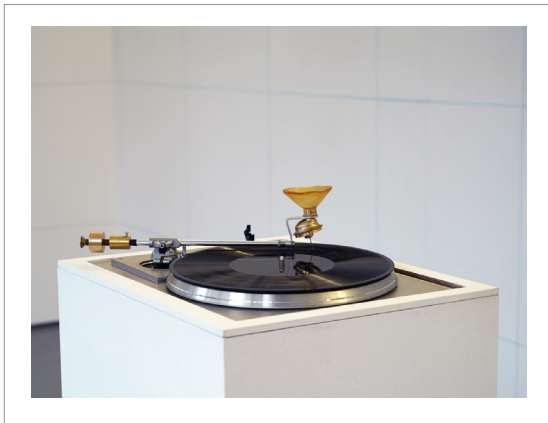

Brandon Ballengée "deformed-frog" 2008

Dode mensen in de kunst, een laatste adem

Er zijn niet veel kunstenaars die werken met dode mensen in de kunst. Hierboven hadden we het al over Martin uit den Bogaard die daarmee bezig is maar voornamelijk nog dieren gebruikt. We zagen bij Martin uit den Bogaard dat de dood goed om te zetten is in geluid. Een kunstenaar die er ook zo over dacht is Vibeke Mascini. Ze is veel bezig rondom het thema uitsterven, en dan vooral met uitstervende woorden die gaan over sterven. Ze vond een aantal woorden die aan het uitsterven waren: doodswijg, ontlijven, reeuwzucht en doodsreutel. De doodsreutel staat voor de laatste rochelende ademhaling die iemand uitblaast vlak voor het overlijden. Deze term is Mascini gaan opzoeken en zo kwam ze bij ontzettend veel YouTube fragmenten uit van laatste ademhalingen. Het greep haar dat iemand zoiets intiem op kon nemen en online zou zetten. Zo vond ze de video 'Ron's last breath...death rattle'. Niemand weet precies wie Ron is, maar zijn laatste ademhaling was wel 55.000 keer beluisterd op YouTube. "Ik realiseerde me dat als je al die laatste ademhalingen bij elkaar optelt, Ron al een week lang doorademt," zegt Mascini. Ze hield een dag lang bij hoe vaak het fragment werd afgespeeld, en monteerde het fragment zo vaak achter elkaar. "Ik heb Ron dus als het ware gereanimeerd." Mascini zegt dat het werk gaat over het oprekken van het begrip leven, en levenloosheid. Zij laat anders dan Uit den Bogaard iemand doorleven in puur geluid, en niet in fysieke toestand.⁶⁸

In relatie tot het thema vergankelijkheid en het normaliseren van de dood is dit onderzoek tamelijk veilig: je ruikt Ron niet, je ziet Ron niet, Ron is alleen waarneembaar in zijn rochelende ademhaling.

Vibeke Mascini
"A day in the death of Ron" 2018

68. Vibeke Mascini, Vice - Artikel: laatste adem

Wie wel werkt met het zichtbaar maken van dode rottende mensen is fotografe Sally Mann. Ze heeft een fotoreeks gemaakt op de Body Farm in Texas. Dode mensen worden hier neergelegd ter onderzoek voor forensische studies.

Lijkenboerderij

In het programma De Kennis van Nu, van NPO focus, gaat Diederik Jekel op bezoek bij deze body farm. Bodyfarm behoort tot de Universiteit van Tennessee en Daniel Westcott, de rondleider, is forensisch antropoloog. Ze onderzoeken daar de invloeden van buitenaf op de ontbinding van een menselijk kadaver. Ze lopen naar een stuk waar de lichamen nog redelijk nieuw zijn. De winter is koud geweest dus de ontbinding is nog niet in een ver stadium, vertelt Westcott. Je ziet dat de presentator er moeite mee krijgt. De lichamen zijn vers, het is nog duidelijk een mens, maar de ontbinding is al in volle gang. Dit creëert een weerzinwekkend beeld.

In hoofdstuk 1 zagen we dat mensen een kadaver in een ver stadium van botten en vacht minder erg vinden dan in een vroeg stadium van ontbinding en leven. Bij menselijke lijken lijkt dit net zo te zijn. De herkenning van je eigen soort is nog groot. Diederik zegt: "Het zijn namelijk nog wél gewoon mensen."⁶⁹

Sally Mann heeft op deze Body Farm een fotoreeks gemaakt, zowel in zwart wit als in kleur. Het is indrukwekkend: lijken die bloot in de natuur zijn neergelegd en een bepaalde ontbinding ondergaan. Sally Mann is vaker bezig met sterfelijkheid in haar werk. Sommige lichamen lijken bijna abstract geworden, bol getrokken door gas of weggeteerd door de natuur. De fotoreeks is indrukwekkend maar schokkend. Als je de Body Farm nog niet zou kennen lijken het daadwerkelijke misdaad- of moordfoto's. Wij zijn het zien van dusdanige foto's alleen gewend van detective, thriller of horror films, maar in ons échte leven wordt een dergelijk beeld ons nooit getoond om schokreacties te vermijden. Mensen zijn dus niet gewend aan het zien van een ontbindend lichaam en kunstenaars zoals Sally Mann maar ook de documentaire op de Body Farm brengen beelden daarvan dichterbij ons toe.⁷⁰

(De afbeeldingen op de pagina hierna zijn van dode mensen lichamen)

69. NPO De kennis van nu met Diederik Jekel en Daniel Westcott op Body Farm Texas

70. Sally Mann - photography Biography PDF & Website

Sally Mann "What Remains" (body farm) 2001

Sally Mann "What Remains" (body farm) 2001

Kunst als schakel

Kan kunst dan als hulpmiddel dienen om vergankelijkheid en de waarde hiervan terug te krijgen in de samenleving? De wat bekendere kunstenaars zoals Sally Mann en Damien Hirst gebruiken vergankelijkheid in hun oeuvre. Dit helpt zeker mee om het gesprek over vergankelijkheid op te roepen. De dieren van Hirst zijn iconisch: wie kent ze niet? Echter trek ik mijn twijfels bij de confrontatie die mensen voelen bij hun eigen dood. Komt dit echt zo binnen bij het publiek of is het gewoon erg indrukwekkend in het algemeen? Sally Mann zoekt deze confrontatie wel heel erg op, meer dood kan je een mens niet tonen. Echter is zij vooral bekend met andere van haar werken. Kan deze ene fotoserie genoeg gewenning opleveren of slaan mensen het wellicht gewoon over? Kunstenaars die wel volledig in het thema opgaan zijn Uit den Bogaard en Emma Kisiel, die met vergane dode dieren werken. Ze zijn minder bekend, dus of genoeg mensen het zien om gewenning te creëren is daar dan weer de vraag. Kunst waarin dier en mens gebruikt worden krijgen ook nog veel kritiek. Zo heeft Milo Vermeire een stuk geschreven in Mister Motley over Verbeke Foundation waar hij best wat vragen heeft bij het werk vanuit den Bogaard. Hij vraagt zich af of Martin uit den Bogaard zijn werk 'nog' van deze tijd is. Ik ga er vanuit dat dit gericht is op het vroegere aapjes kijken: rariteiten kabinetten in de westerse cultuur, puur voor het vermaak van de bezoeker. Hij zegt hierover: "Niet zonder reden krijgt de attractie 'Bodyworlds' enorm veel kritiek uit, onder andere, de kunstwereld. Het tentoonstellen van een mens (en tegenwoordig misschien ook wel dier) schept allerlei ethische dilemma's." Hij zegt daarna dat een mens wordt beroofd van zijn menselijkheid zodra het gebruikt wordt als object. "Levend materiaal verwordt tot object" sluit het artikel mee.⁷¹ Deze kritiek op Uit den Bogaard's werk gaat tegen alles in waar de kunstenaar zelf voor staat: geen statische objecten, maar levende materie! Bovendien vraag ik me af, als dieren en mensen überhaupt al overlijden, waarom ze dan niet ook gebruikt mogen worden in de kunst? Zolang er geen dieren speciaal voor worden doodgemaakt. Martin uit den Bogaard is het boegbeeld voor vergankelijkheid in de kunst. Echter is zijn werk wellicht zo experimenteel dat het iets teveel schokkende reacties oproept.

Uit den Bogaard had in 1955 een expositie van zijn zwerfhond, die op dat moment al 2 jaar aan het ontbinden was. Recensies schrijven dat het een spectaculaire bijdrage was, maar het publiek over hun nek ging. Uit den Bogaard reageerde daarop met het volgende: "Geur maakt niet vaak onderdeel uit van beeldende kunst. Zeker een lijkgeur niet. Natuurlijk roept die afwijzende reacties op; in de natuur is dat ook precies haar functie. Alleen merken wij daar niets van, omdat het rottingsproces onder de grond plaatsvindt." De geur bleek echter zo erg dat mensen er niet meer naar wilde kijken. Dit vond de kunstenaar niet de bedoeling en zorgde voor goede ventilatie en ging aan de gang met lysol, een sterke schoonmaakgeur.⁷²

Naast manieren om zijn vergankelijke werk bij het publiek te krijgen is hij aan het uitzoeken hoe hij zijn eigen lichaam kan gebruiken in een van zijn werken. Zijn lichaam, zijn keuze zou je denken. Maar hier heeft hij nog geen sluitend antwoord op gekregen. De acceptatie voor het onderwerp is nog ver te zoeken.⁷³

71. Het leven en de dood in Verbeke Foundation - Milo Vermeire in Mister Motley

72. Trouw - Artikel: het is dood maar het leeft wel door

73. Tijd - Artikel: kunst tussen leven en dood

CONCLUSIE

Waarom is vergankelijkheid anno 2020 een lastig bespreekbaar onderwerp en in hoeverre kan kunst een schakel vormen om acceptatie en fascinatie teweeg te brengen? Ondertitel: over het belang van de dood.

Vergankelijkheid is een ingewikkeld onderwerp om over te praten en de aftakeling die tot de dood moet leiden valt dan ook zwaar. Er worden veel behandelingen en medicijnen uitgevonden om de dood zo ver mogelijk weg te houden. We willen leven. Zo zijn we geprogrammeerd. Ons overlevingsinstinct is groot en zeker met de ontwikkelingen en de wetenschap van nu zou je denken dat alles geneesbaar is. Tot dit een keer niet zo is, en dan vinden we dat de wetenschap stinkend hard zijn best moet doen om er wel iets op te vinden. Vroeger kwam de dood sneller om de hoek kijken dan nu, het hoorde bij het dagelijks leven want dagelijks overleed er iemand. De afkeer die we gekregen hebben van de dood is te vinden in verschillende oorzaken: zo kan het te maken hebben met de wederopbouw na de oorlogen die in het tekenstond van vooruitgang, het kan te maken hebben met de snelle en alsmaar veranderende maatschappij, en het kan te maken hebben met het afnemen van het geloof, wat ervoor zorgt dat de dood echt dood is. Hierover is niks bewezen maar waarschijnlijk speelt een combinatie van deze oorzaken een rol.

Toch hebben we ook gezien hoe belangrijk en nuttig de dood kan zijn als we ons er wel voor openstellen. Neem het overlijden van dieren: als deze in natuurgebieden blijven liggen ontstaan er hele ecosystemen in de dode lichamen. Zo werkt het ook met dode lichamen van mensen. Echter is het composteren van mensenlichamen in Nederland nog niet mogelijk, en is er bepaald dat dode dieren alleen ver weg van recreatiegebieden mogen liggen. Toch kunnen dieren en mensen beter teruggegeven worden aan de natuur en wordt de gehele natuur er op den duur beter van.

Vervolgens zagen we kunstenaars die werken met vergankelijke thema's in de kunst en dan vooral met dode dieren en dode mensen. Er kwamen kunstwerken voorbij waarin dieren letterlijk rustig aan het vergaan zijn met alle energie en leven die daarbij vrijkomt en kunstwerken die de confrontatie met onze eigen sterfelijkheid aangaan. Daarnaast zagen we dode mensen en hoe dit wellicht meer en meer voor gaat komen in de kunst. Toch waren de reacties op het gebruik van mensen in de kunst niet positief. Wellicht is een museale context wat vreemd, omdat het dode lichaam niet meer in zijn natuurlijke omgeving ligt. Dit maakt wel dat het zien van een kadaver in het bos misschien een stuk natuurlijker aanvoelt. Door het vaker laten zien van de dood in natuurgebieden maar dus ook in musea, hebben kunstenaars zeker een rol om vergankelijkheid en de dood meer bespreekbaar te maken in de samenleving.

Mijn hoofdvraag luidde: Waarom is vergankelijkheid anno 2020 een lastig bespreekbaar onderwerp en in hoeverre kan kunst een schakel vormen om acceptatie en fascinatie teweeg te brengen? We kunnen stellen dat vergankelijkheid een moeilijk bespreekbaar onderwerp is door meerdere facetten: de snel groeiende maatschappij, het verlies van het geloof en de mogelijkheid om ziektes tegen te gaan. Om vergankelijkheid een makkelijker bespreekbaar onderwerp te maken moet het zien van kadavers vaker voorkomen en dit begint in natuurgebieden. De kadavers moeten niet ver, maar dichtbij recreatiegebieden komen te liggen zodat het deel wordt van onze natuur. We weten: als mensen zijn opgegroeid met het idee dat kadavers of de dood niet zo vreemd zijn, vinden ze dit later ook minder angstaanjagend. Kunstenaars kunnen zeker een bijdrage leveren, bijvoorbeeld bij mensen die minder in natuurgebieden wandelen. In museale context of op de meer experimentele expositieruimtes zou het wenselijk zijn om kunst te zien wat over vergankelijkheid gaat, bijvoorbeeld kunst die dode dieren of zelfs dode mensen toont. Dat hier een geurtje bij vrij komt hoort erbij en moet niet verdoezelt worden, want ook dit went op den duur. Maar ook natuurmusea zouden meer kunnen samenwerken met kunstenaars. Het zien van een kadaver op een video is leerzaam maar nog erg veilig, als je daarna ook nog een werk van Uit den Bogaard of Sally Mann kan bekijken geeft dit een extra dimensie. Echter spelen regels en ethiek een belangrijke rol, omdat gewoon niet alles mag. Mag Uit den Bogaard zijn eigen lichaam straks presenteren in zijn kunst? Als hij hier goedkeuring voor krijgt, en composteren toegestaan wordt in Nederland, zal de gewenning rondom de dood sneller gaan omdat er dan ook meer mogelijkheden zijn. Acceptatie van, fascinatie voor deze onderwerpen gaat niet snel, maar het komt wel. Als mensen op de hoogte worden gehouden van het belang van de dood en de ontwikkelingen op dat gebied vindt men het makkelijker om een dood dier te zien. Ik heb bij mijzelf gemerkt dat je heel snel went aan alles wat met de dood te maken heeft. Mijn overleden dieren heb ik moeten openhalen om de vergankelijkheid een klein beetje te versnellen in de winter en dit was na drie keer niet meer zo ingewikkeld om te doen. Ook de geuren wennen: na een tijdje ga je niet meer over je nek maar denk je: "ah, dat is de geur van een kadaver." De weerzinwekkende associatie die je erbij krijgt wordt met de dag minder. Dus ja, wennen is mogelijk.

MIJN VISIE

Voor mij is de dood geen moeilijk onderwerp, nooit geweest, en bij het onderzoeken van mijn scriptie heb ik alleen maar meer geleerd over het thema de dood en ook hoe het komt dat men er op een bepaalde manier over denkt. Ik zou willen adviseren dat er minder strenge regels komen op de manier waarop een mens mag vergaan. Niet alleen cremen of begraven maar ook composteren zou een mogelijkheid moeten worden. Op deze manier kan een mens zijn eigen lichaam teruggeven aan de natuur, wat voor veel mensen als geruststellend ervaren kan worden. Maar ook menselijke lichamen beschikbaar stellen voor de kunst zou mogelijk moeten zijn. Verder zouden musea zich meer kunnen openstellen voor kunst en experiment zoals ze bij Verbeke Foundation ook doen waarbij stank geen rol zou moeten spelen. Nicole Martinot, mijn beeldende begeleider, vertelde dat er in een museum een machine stond die meloenen kapotsloeg. Toen de meloen-smurrie begon te gisten, en dus te stinken, moest het kunstwerk verwijderd worden. We zijn ver weg geraakt van geuren en stank die ook bij ons leven horen. Dingen rotten omdat ze daarmee verdwijnen. Als rot en verderf niet voor zou komen in de natuur zou een appel nooit opgeruimd worden, hetzelfde geldt voor een lijk.

Buiten kunstmusea denk ik dat ook natuurhistorische musea meer kunnen samenwerken met kunstenaars en niet alleen met de wetenschap. Ik denk dat het leren over de dood daarmee meerdere dimensies krijgt, zowel educatief, beeld, geluid en misschien geur. Vanuit bredere invalshoeken kan er dan naar een dergelijk thema gekeken worden. Verder zou het wenselijk zijn als er meer uitstapjes komen naar een kadaver, bijvoorbeeld via IVN die excursies organiseren voor alle leeftijden, maar ook via scholen. Kinderen hebben namelijk wel de nieuwsgierigheid voor onderwerpen als dode dieren, maar deze nieuwsgierigheid ebt op latere leeftijd weg. Als je bij kinderen interesse voor het onderwerp kan wekken blijkt men op latere leeftijd ook makkelijker met het onderwerp om te kunnen gaan. Als musea meer zouden samenwerken, en kinderen meer educatie krijgen over vergankelijkheid, zouden we misschien ook veel beter om kunnen gaan met een epidemie zoals corona, omdat we dan minder angstig zijn voor de dood.

Het onderwerp de dood, vergankelijkheid en de functie hiervan heeft mij tijdens het schrijven van deze scriptie in ieder geval heel erg geboeid en ik denk dat ik ook mijn omgeving tijdens het proces heb kunnen interesseren. Ik ben geraakt door hoeveel voordelen iets kleins als een dode vos kan leveren voor de natuur. Na het maken van mijn scriptie en mijn beeld weet ik een ding zeker: Ik vind de dood geniaal.

Sterre Smeets, geschoten vos, overleden big, doodgeboren lam, 2020

BIJLAGE 1

Op een rij alle diersoorten die zijn waargenomen bij een kadaver van het project Dood doet Leven, door middel van een Wild Cam. Zo zie je dat de vos en de buizerd het meest actief zijn bij een kadaver maar ook een huishond, gier of eekhoorn bij een kadaver te zien waren.⁷⁴

Beeld: Sterre Smeets, Kadaver: Stichting ARK

Diersoort	Profiterende tijd	Percentage	Aas	Insecten	Haren
Boomklever	0:01:58	0,02%	x		
Bosmuis	0:28:19	0,23%	x	x	
Buizerd	151:59:08	73,86%	x		
Bunzing	2:20:13	1,14%	x		
Das	0:01:00	0,01%	x	x	
Egel	1:03:49	0,52%	x		
Ekster	0:12:29	0,10%	x		
Gaai	0:00:07	0,00%	x		
Gekraagde roodstaart	0:04:00	0,03%	x		
Gele kwikstaart	0:04:00	0,03%	x		
Graspieper	0:00:22	0,00%	x		
Grote Lijster	0:01:00	0,01%	x		
Havik	0:19:35	0,16%	x		
Huishond	0:07:24	0,06%	x		
Kauw	0:02:57	0,02%			
Koolmees	0:03:00	0,02%	x	x	x
Koperwiek	0:02:43	0,02%	x		
Merel	0:20:55	0,17%	x		
Raaf	23:13:31	11,29%	x	x	x
Ree	0:01:37	0,01%			
Rode eekhoorn	0:05:01	0,04%			x
Roodborst	0:02:52	0,02%	x	x	
Boodborsttappuit	0:01:00	0,01%	x		
Spreeuw	0:01:00	0,01%	x		
Steenmarter	0:32:00	0,26%	x		
Sjiftjaf	0:00:56	0,01%	x		
Vale gier	1:26:25	0,70%	x		
Vos	17:16:48	8,40%	x	x	
Wild zwijn	3:33:54	1,73%	x	x	
Witte kwikstaart	0:09:44	0,08%	x		
Zanglijster	0:18:42	0,15%	x		
Zwarte kraai	1:50:48	0,90%	x	x	x
Totaal	205:47:17	100,00%			

74. Stichting ARK - Soortbeschermingsplan Dood doet leven P 16

BIJLAGE 2

Ook heeft Stichting ARK een lijkenpikkerslijst gemaakt van alle soorten die van een kadaver profiteren, waaronder soorten die nog niet in Nederland zijn geconstateerd maar al wel in andere landen, en dus mogelijk naar Nederland kunnen komen als wij meer kadavers in de natuur laten liggen.⁷⁵
(VN Stichting ARK Dood doet Leven, lijkenpikkerstabel PDF September 2013)

- AA = echte aaseter, eet voornamelijk aas
 - R = roofdier dat ook wel aas eet
 - A = alleseter die ook wel aas eet
 - E = legt eitjes in aas
 - I = eet insecten en larven op/onder aas
 - H = gebruikt haren, ontlasting, veren of hoef
 - K = knaagt botten voor kalk
 - V = dringt vocht uit aas
- + = larve is een echte aaseter

Beeld: Sterre Smeets, Kadaver: Stichting ARK

Lijkenpikker	AA	R	A	E	I	H	K	V
Raaf	x				x			
Monniksgier	x							
Vale gier	x							
Zwarte wouw		x						
Rode wouw		x						
Zeearend		x						
Buizerd		x						
Vos		x			x			
Steenmarter		x						
Wolf		x						
Zwarte kraai			x		x			
Das			x		x			
Bruine rat			x		x			
Wild zwijn			x		x			
Hoornaar								x
Steenuil					x			
Kauw			x		x	x		
Ekster			x		x			
Wesp			x					
Spiegelkever					x			
Mestkever						x		
Oeveraaskever		+	x	x	x			
Rimpelige aaskever		+	x	x	x			
Grauwe aaskortschild		+	x	x	x			
Blauwe vleesvlieg		+	x	x				
Krompootdoodgraver		+	x	x	x			
Oranje aaskever		+	x	x	x			
Zwarte doodgraver		+	x	x	x			
Spekkever		+	x	x				
Groene vleesvlieg		+	x	x				
Roodborst					x	x		
Spreeuw					x	x		
Koolmees					x	x		
Bosmuis					x		x	
Klerenmot						x		
Pelsmotrups						x		
Hoefzwam						x		
Gehakkelde aurelia								x
Atalanta								x
Grote weerschijnvlinder								x

75. Stichting ARK Dood doet leven, lijkenpikkerstabel PDF september 2013

LITERATUUR

Literatuur bij hoofdstuk 1:

- De Dikke Van Dale

Webadres: <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/vergankelijk#.XtPtg3dul2w>

- Mijn Woordenboek.nl & Encyclo.nl

Webadres: <https://www.encyclo.nl/begrip/vergankelijk>

- Tekst uit de bijbel

Uit stof zijt gij geboren en tot stof zult gij wederkeren

- Naturalis - Tentoonstelling 'De dood'

Webadres: <https://www.naturalis.nl/museum/museumzalen/dood>

- Stichting ARK natuurontwikkeling

Webadres: <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/dood-doet-leven/circle-life>

- Stichting ARK Dood doet Leven

Webadres: <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/dood-doet-leven>

- Stichting ARK Dood doet leven stadia

Webadres: <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/dood-doet-leven/verschillende-stadia-van-dood-doet-leven>

- Stichting ARK Lijkenpikkers in de klas

Webadres: <https://www.ark.eu/natuurontwikkeling/natuurlijke-processen/dood-doet-leven/likenpikkers-de-klas>

- Rewilding Europe. Publicatie tekst door Bart Beekers, Hettie Meertens, Karten Reiniers (ARK Nature), Wouter Helmer (Rewilding Europe). In collaboration with Ed Colijn (European Invertebrate Survey), René Krawczynski (Energiequelle/Necros Projekt) and Renée Meissner (Herbs and Homelands).

Webadres: <https://rewilding-europe.com/wp-content/uploads/publications/circle-of-life/>

- Boek 'Dood doet Leven' - Ruud Lardinois in samenwerking met Stichting Kritisch Bosbeheer, ARK en Vereniging Natuurmonumenten, 2005

- Artikel: Ruimte voor Aasfauna, de levende natuur - Bart Beekers en Ed Colijn, 2013

- Brochure: Dood doet Leven - ARK Natuurontwikkeling

- Soortbeschermingsplan - ARK Natuurontwikkeling - Bart Beekers en Hettie Meertens, 2011 - 2015

- Artikel: The role of carrion in maintaining biodiversity and ecological processes in terrestrial ecosystems - P.S. Barton en S.A. Cunningham, 2013

- Artikel: Cadaver Decomposition in Ecosystems - D.O. Carter, D. Yellowlees, M. Tibbett, 2007

- Artikel: Boswandeling langs de dood - Danny Haelewaters

- Boek: De vergankelijkheid - Midas Dekkers, 1997

- Dood hout en biodiversiteit - WUR, G.A.J.M. Jagers op Akkerhuis, S.M.J. Wijdeven, L.G. Moraal, M.T. Veerkamp en R.J. Bijlsma, 2005

Webadres: https://www.wur.nl/upload_mm/4/7/3/e488260b-8007-44f5-8ee5-a38f38b782fg_AlterraRapport1320.pdf

- Dode boom, bron van leven - WUR website

Webadres: <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research/Projecten/Insectenweb/Dode-boom-bron-van-leven.htm>

- Dode bomen vol levende verrassingen - Staatsbosbeheer Boswachtersblog met boswachter Harry Hees, 2016

Webadres: <https://www.boswachtersblog.nl/veluwe/2016/02/19/dode-bomen-vol-levende-verrassingen/>

- De strijd tegen de vergankelijkheid - Prof. Mark de Ruiter, 2013

Webadres: <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/de-strijd-tegen-de-vergankelijkheid/>

- De biologie van veroudering - Bas Defize, 2013
Webadres: <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/de-biologie-van-veroudering/>

- Artikel Psyche en Brein: Waarom stinken sommige dingen zo? - Sanne Boesveldt WUR, 2018
Webadres: <https://www.eoswetenschap.eu/psyche-brein/waarom-stinken-sommige-dingen-zo>

Literatuur bij hoofdstuk 2:

- De Samenleving tegenover de dood - Philippe Ariès, lezing 1979
Een vertaling door Bart van Heerikhuizen en Danielle Bourgois

- Podcast 'Naakt op een kleede' - Begrafenis onderenemer Susanne Duijvestein, 2019
Seizoen 1 aflevering 5 - Als afgeschreven bestempeld op je 99e

- Artikel: Waarom zijn we zo bang voor de dood? - Paul van Geest en Monic Slingerland, 2008
Webpagina: <https://www.trouw.nl/nieuws/waarom-zijn-we-zo-bang-voor-de-dood~bdb13cef/>

- Het taboe op sterven na dood - Scriptie Jolien Drop faculteit Godgeleerdheid P. 77, 2008 - The pornography of Death - Geoffrey Gorer P. 192 - 199, 1955

- Podcast 'Goede gesprekken' - Rechtgeleerde Eugène Sutorius, 2016
Correspondent Lex Bohlmeijer
Webadres: <https://decorrespondent.nl/4507/luisteren-een-ode-aan-de-vergankelijkheid-want-is-de-dood-niet-geniaal/1528093924126-49ecdde5>

- Boek: Prestatiegeneratie - Jeroen van Baar, 2015
Lezing Jeroen van Baar, 2015, webadres: <https://www.youtube.com/watch?v=JDDGh-GiaAZU>

- Artikel: Liever moe dan lui - Suzan Knuijsten stressexpert, 2019
Webadres: <https://theoptimist.nl/liever-moe-dan-lui/>

- Artikel: Waarom we altijd zo druk zijn - Gijs Deckers psycholoog en filosoof, 20018
Webadres: <https://www.brainwash.nl/bijdrage/waarom-we-altijd-zo-druk-zijn>

- Artikel: Wanneer de dood je onverschillig laat - Bart Wagendorp, 2020
Webadres: https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/wanneer-de-dood-je-onverschillig-laait-lach-je-het-coronavirus-recht-in-zijn-smoel-uit~b5bcf88f/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=copylink

- Corona Blog 23-03-2020 - Erwin Companje, Associate professor in Clinical Ethics
Webadres: <https://kompanje.org/>

Literatuur bij hoofdstuk 3:

- Martin uit den Bogaard - eigen website concept en artworks
Webadres: <http://martin-uit-den-bogaard.blogspot.com/p/concept.html>
Webadres: <http://martin-uit-den-bogaard.blogspot.com/p/artworks.html>

- Martin uit den Bogaard - Waskracht VPRO, 1996
Webadres: https://www.youtube.com/watch?time_continue=392&v=RoShgEixvew&feature=emb_logo

- Martin uit den Bogaard - VPRO bij expositie, 1994
Webadres: https://www.youtube.com/watch?v=t5lWPOGuD-o&feature=emb_logo

- Martin uit den Bogaard - VARA interview, 1996
Webadres: https://www.youtube.com/watch?v=GNj6bt3VlCo&feature=emb_logo

- Martin uit den Bogaard - VARA Kopspijkers, 1998
Webadres: https://www.youtube.com/watch?time_continue=72&v=g2vEvvZvmY4&feature=emb_logo

- Martin uit den Bogaard - Aldert Mantie - Painting and Singing Finger, 2004
Webadres: https://www.youtube.com/watch?v=pFdFJc_mHgE&feature=emb_logo

- Martin uit den Bogaard - Jolan Douwes artikel trouw, 1995
Webadres: - <https://www.trouw.nl/nieuws/het-is-dood-maar-het-leeft-wel-door~b9gfofe26/>

- Martin uit den Bogaard - Ruben Nolleet artikel Tijd.be, 2014
Webadres: <https://www.tijd.be/cultuur/film/kunst-tussen-leven-en-dood/9572535.html>

- Damien Hirst - eigen website biografie en artwork
Webadres: <http://damienhirst.com/biography/damien-hirst>
Webadres: <http://damienhirst.com/artworks/catalogue>
- Damien Hirst - Het baanbrekende werk én de mislukkingen van Damien Hirst, Rutger Pontzen, 3 april 2012
Webadres: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/het-baanbreken-de-werk-en-de-mislukkingen-van-damien-hirst-b434c03f/>
- Damien Hirst - Kunstbus
Webadres: <https://www.kunstbus.nl/kunst/damien+hirst.html>
- Damien Hirst - ArtsalonHolland de Redactie
Webadres: <https://www.artsalanholland.nl/grote-meesters-kunstgeschiedenis/damien-hirst>
- Verbeke Foundation - eigen website over ons
Webadres: <https://verbekefoundation.com/over-ons/>
- Verbeke Foundation - Cobra TV, 2009
Webadres: https://www.youtube.com/watch?v=jaYmeo3JC1Y&feature=emb_logo
- Geert Verbeke - Arttube Kuba Szutkowski
Webadres: <https://www.arttube.nl/videos/we-live-art-geert-verbeke>
- Brandon Ballengée - eigen website statement en work
Webadres: <https://brandonballengee.com/statement/>
Webadres: <https://brandonballengee.com/dying-tree/>
Webadres: <https://brandonballengee.com/projects/reliquaries/>
- Brandon Ballengée - Verbeke foundation
Webadres: <https://verbekefoundation.com/2017/03/16/brandon-ballengee-vs-01974/>
- Brandon Ballengée - Museum Het Domijn in Sittard, 2016
Webadres: <https://www.dedomijnen.nl/tentoonstellingen/wp-content/uploads/sites/6/2016/11/archief-2014-Brandon-Ballengée.pdf>
- Brandon Ballengée - De heropstanding van BioArt - Frederic de Meyer
Webadres: <https://www.theartcouch.be/nieuws/de-heropstanding-van-bioart-ontdek-het-werk-van-brandon-ballengee/>

- Vibeke Mascini - Eindeloos zijn laatste adem uitblazen - Gerda van de Glind, VICE, 2018
Webadres: <https://www.vice.com/nl/article/8xeqkv/lp-laatste-adem-vibeke-mascini>
Webadres: <http://www.vibekemascini.com/>
- Body Worlds - eigen website philosophy - Gunther von Hagens
Webadres: <https://www.bodyworlds.nl/nl/our-philosophy/>
Webadres: <https://www.bodyworlds.nl/nl/blog/dr-gunther-von-hagens/>
- Body Worlds - Nu.nl door ANP, 2020
Webadres: <https://www.nu.nl/algemeen/261653/duitse-kunstenaar-gebruikte-lijken-voor-expositie.html>
- Body Worlds - Kunstenaar opent eerste plastinarium ter wereld, ANP, 2006
Webadres: <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/kunstenaar-opent-eerste-plastinarium-ter-wereld-b5771ebe/>
- De museumwinkel Nijmegen
Webadres: <https://www.demuseumwinkel.com/opgezette-dieren-Museumwinkel>
- Museum voor anatomie en pathologie - hoogleraar anatomie, professor dr. H. J. Lammers, 1967
Webadres: <https://www.radboudumc.nl/afdelingen/anatomie/museum-voor-anatomie-en-pathologie/over-het-museum>
- Body Farm Texas - National Geographic, Francesca Fiorentini, 2016
Webadres: <https://www.youtube.com/watch?v=8wDJINtov6U>
- Body Farm Texas met Daniel Westcott - De Kennis van Nu, Diederik Jekel, 2018
Webadres: <https://www.youtube.com/watch?v=6WA8zFMV7fM>
- Sally Mann - Body Farm eigen website biografie en artwork
Webadres: https://static1.squarespace.com/static/5b1961d325bfo2b14a853e40/t/5c8157dd53450ab9d90487c4/1551980509335/Sally_Mann_Bio_Extended.pdf
Webadres: <https://www.sallymann.com/body-farm>
- Emma Kisiel - eigen website At Rest, 2011
Webadres: <http://www.emmakisiel.com/at-rest>

- Stan Wannet - Verbeke foundation residentie
Webadres: <https://verbekefoundation.com/2017/03/21/stan-wannet-nl-01977/>

- Stan Wannet - So lebte er hin, Stan Wannet, 2010 & artwork
Webadres: https://www.youtube.com/watch?v=vW-aD_gUazo
Webadres: <http://www.stanwannet.com/work.html>

- Stan Wannet - Van één van onze verslagleggers, 2007
Webadres: <https://www.youtube.com/watch?v=kwFng8WUllY>

- Mister Motley - Het leven en de dood in de Verbeke foundation, Milo Vermeire, 2018
Webadres: <https://www.mistermotley.nl/art-everyday-life/het-leven-en-de-dood-de-verbeke-foundation>

- Mister Motley - De mens en de dood in het antropoceen, Menno Vuister, 2018
Webadres: <https://www.mistermotley.nl/art-everyday-life/de-mens-en-de-dood-het-antropoceen>

Andere literatuur geraadpleegd:

- Herman de Vries - Hollandse meesters, Barbara Makkinga
Webadres: <https://hollandsemeesters.info/posts/show/7909>

- Herman de Vries - eigen website video
Webadres: <https://www.hermandevries.org/video-audio.php>

- Herman de Vries - De natuur is eigenlijk altijd kunst, Jan Pieter Ekker, 2019
Webadres: <https://www.parool.nl/kunst-media/herman-de-vries-de-natuur-is-eigenlijk-altijd-kunst-b8dedo883/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>

- Liza Freijssen - boek: The living surface, An alternative biology book on stains.

- Anke Roder - boek: Painters Fern

- Jan Paul Schutten & Arie van 't Riet - boek: Binnenste binnen

- Tineke schuurmans - Verbeke Foundation
Webadres: <https://verbekefoundation.com/2017/03/21/tineke-schuurmans-nl-01962/>

- Artikel: Playing with Death: The morbid Obsessions of Contemporary Polish Artist, Agnieszka Warnke, 2018
Webadres: <https://culture.pl/en/article/playing-with-death-the-morbid-obsessions-of-contemporary-polish-artists>

- Artikel: A brief history of artist grappling with loss and death, Priscilla Frank, 2017
Webadres: https://www.huffpost.com/entry/death-in-art-_n_6849376?guccounter=2

- Tentoonstelling oude kerk, Once in a lifetime, 2016
Webadres: <https://oudekerk.nl/programma/once-in-a-lifetime/>

- Tentoonstelling oude kerk, Once in a lifetime, José van der Wegen, 2016
Webadres: <http://kunst.blog.nl/exposities/2016/05/03/once-in-a-lifetime-de-vergankelijkheid-van-het-leven>

- De schoonheid van vergankelijkheid (Essay architectuur), Edwin Dekker, 2011
Webadres: <https://www.studiomerz.nl/wp-content/uploads/2017/05/De-schoonheid-van-vergankelijkheid.pdf>

Kunstenaars die hun werk laten vergaan:

- Ronald de Winter – Animalier. Paarden van materiaal dat aangevreten wordt

- Tom Claassen – Liggende houten mannen. Het hout is nu al bijna weg

- Chohreh Feyzjdjou – Burial Paintings 1994. KMM beeldentuin. Begraven schilderijen